

**YAVER-İ EKREM NUSRET PAŞA’NIN HAYATI VE
MUHACİRLERİN İSKÂNINA YÖNELİK İCRAATLARI**

Hatice BAYKAN

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP

AĞRI-2022

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Hatice BAYKAN

YAVER-İ EKREM NUSRET PAŞA’NIN HAYATI VE
MUHACİRLERİN İSKÂNINA YÖNELİK İCRAATLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP

AĞRI 2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Yaver-i Ekrem Nusret Paşa’nın Hayatı ve Muhacirlerin İskânına Yönelik İcraatları” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☒

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐

Tezim sadece Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐

Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

04.08.2022

Hatice BAYKAN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAVER-İ EKREM NUSRET PAŞA’NIN HAYATI VE MUHACİRLERİN İSKÂNINA YÖNELİK İCRAATLARI

Hatice BAYKAN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP

2022, 115 sayfa

Sultan II. Mahmud’un himayesinde eğitim görerek memuriyet hayatına başlayan Nusret Paşa, Sultan II. Abdülhamid dönemi de dahil olmak üzere uzun yıllar çeşitli kademelerde devlete hizmet etmiştir. Sırbistan ve Resmo gibi stratejik konumlarda hudut komutanlığı yapan Nusret Paşa, ayrıca valilik görevleri de icra etmiştir. Yürütmüş olduğu askeri ve idari görevleri sırasında gösterdiği başarılarından ötürü merkezi hükûmet tarafından himaye altında tutulan Nusret Paşa, özellikle Anadolu’ya akın akın gelen muhacirlerin himayesi, iskân ve iaşesinin sağlanması konusunda gerek içeride gerekse yabancı devletler nezdinde taltife mazhar olmuştur.

Bu çalışma Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik anlamda zor günlerden geçtiği bir süreçte binlerce insanın gerçekleştirdiği göç karşısında nasıl hareket ettiği, hangi önlemleri aldığı, iskân ve iaşe meselesinde ne tür pratik çözüm önerileri geliştirdiğini, bizzat bu meselelerle ilgilenen Nusret Paşa üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Her ne kadar Nusret Paşa’nın hayatına ve fikirlerine bu çalışma içerisinde değinilecek olsa da çalışmanın ağırlığını Nusret Paşa’nın muhacirlere yönelik faaliyetleri oluşturacaktır. Osmanlı Arşivlerinin sunduğu belgelerin yanında temin edilen müteferrik evraklar ve araştırma inceleme eserler de kullanarak konu ve süreç bütünlüğü kronolojik olarak aktarılmaya çalışılacaktır.

Nusret Paşa’nın göçmenlerin iskanı konusunda yürüttüğü faaliyetlerde gösterdiği azami özen ve çoğu zaman inisiyatif olarak hareket etmesi kimi zaman devletin diğer üst düzey bürokratları ile sorunlar yaşamasına sebebiyet verse de özellikle gösterdiği insani tavır ve hızlı karar verme yeteneği, devletin çıkarını da düşünerek ortak bir yol bulma çabaları, Osmanlı yönetiminin tüm bu zorlu süreci

başarılı bir şekilde yürüttüğünü göstermektedir. Muhacirlerin iskân ve iaşesi konusunda ise Nusret Paşa'nın üst düzey bir başarı gösterdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nusret Paşa, Muhacir Komisyonu, İskân Faaliyetleri, Göç, Irak Layihaları, Jurnal

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

THE LIFE OF YAVER-I EKREM NUSRET PASHA AND HIS PRACTICES FOR THE SETTLEMENT OF THE IMMIGRANTS

Hatice Baykan

Thesis Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP

2022, 115 Page

Sultan II. Nusret Pasha, who started his career as a civil servant by being educated under the auspices of Mahmud II. He served the state at various levels for many years, including the period of Abdülhamid. Nusret Pasha, who was the border commander in strategic locations such as Serbia and Rethymno, also performed governorship duties. Nusret Pasha, who was kept under the protection of the central government due to his successes during his military and administrative duties, was awarded both domestic and foreign states for the protection, settlement and subsistence of the immigrants who flocked to Anatolia.

This study aims to examine how the Ottoman Empire acted in the face of the migration of millions of people, what measures it took, what kind of practical solutions it developed in the issue of housing and subsistence, through Nusret Pasha, who was personally interested in these issues. Although Nusret Pasha's life and ideas will be mentioned in this study, the weight of the study will be Nusret Pasha's activities for the immigrants. In addition to the documents presented by the Ottoman Archives, the subject and process integrity will be tried to be conveyed chronologically by using various documents and research and examination works.

Although Nusret Pasha's carried utmost care and initiative in his activities out on the resettlement of immigrants, his sometimes caused problems with other high-level bureaucrats of the state, especially his humanitarian attitude and ability to make quick decisions, considering the interests of the state, created a common path. It looks that Nusret Pasha showed a high level of success in the housing and subsistence of the immigrants.

Keywords: Nusret Pasha, Immigrant Commission, Housing Activities, Migration, Iraqi Petitions, Journal

ÖN SÖZ

Sultan II. Mahmud'un kölesi olarak himaye altına alınan Nusret Paşa göstermiş olduğu başarılar sayesinde devlet kademesinde önemli bürokratik ve askeri görevler üstlenmiştir. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in Yaver-i Ekremliğine kadar yükseltilmesi kendisine duyulan güvenin bir göstergesidir. İcra ettiği görevlerde zaman zaman dönemin önde gelen devlet adamlarıyla sorunlar yaşamış ve bu durumların bazıları kimi görevinin son bulmasına da neden olmuştur. Nusret Paşa'nın hayatına ilişkin sorulardan yola çıkarak özellikle muhacirlerin iskân edilmesinde gösterdiği performansın değerlendirilmesi dönemin göçmen politikasının anlaşılmasına eşlik edecektir. Nusret Paşa'nın 1856-1865 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne gerçekleşen göç karşısında muhacirleri Anadolu ve Rumeli Bölgelerine iskân etmede üstlenmiş olduğu aktif role karşılık yaşamış olduğu zorluklar da geniş bir perspektiften incelenmiştir.

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Nusret Paşa'nın hayatı, eğitim durumu ve yapmış olduğu görevler hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Nusret Paşa'nın muhacir komisyonu memuriyeti üzerinde durulup Osmanlı Devleti'nin göç ve göçmenlere yönelik izlediği politikalara değinilmiştir.

Çalışma sırasında karşılaşılan en önemli güçlük Nusret Paşa'nın Sicill-i Ahval kaydının olmaması, özellikle çocukluk ve gençlik yıllarının aydınlatılmasını zorlaştırmıştır. Memuriyetlerinin kronolojik olarak sıralanması ve yürüttüğü riyasetlerin tespiti konusunda arşiv belgeleri kullanılmıştır. Ancak İBB Atatürk Kitaplığı'ndan temin edilen müteferrik bir evrak özellikle eğitim-öğretim hayatına dair kısmi bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır.

Yüksek Lisans eğitimim boyunca, bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen, çalışmalarımın tamamlanabilmesi için her türlü şartı sağlayan çok değerli danışman

hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP'a ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde çok değerli katkılar sunan hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Fehminaz TOKMAK'a ayrıca Sayın Prof. Dr. Yakup KARATAŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

Yine üniversite hayatım boyunca gerek akademik anlamda ve gerek manevi anlamda yoluma ışık tutan Saygıdeğer Doç. Dr. Emrah İSTEK'e minnettarım.

Süreç boyunca karşıma çıkan engellerle mücadele edebilmem için bana güç veren ve koşullarımın iyileşmesi için imkân tanıyan çok değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ ve Sayın Prof. Dr. İbrahim HAN'a çok teşekkür ederim.

Eğitim hayatımın tüm süreçlerinde her türlü destekleriyle beni hiç yalnız bırakmayan başta annem Mürvet BAYKAN, babam Nuri BAYKAN, kıymetli amcalarım Adem Rıza BAYKAN ve Celal BAYKAN'a kardeşlerime, süreç boyunca destek veren diğer aile fertlerime ve son olarak ikinci annem diyebildiğim, eğitim hayatımın mimarı Dr. Öğr. Üyesi Pınar BAYKAN'a sonsuz teşekkür ederim.

04/08/2022

Hatice BAYKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konu ve Kaynaklar	1
1.1.2. Araştırmanın problemi ve amacı	1
1.2. Araştırmanın yöntemi	2
1.2.1. Veri toplama süreci ve analiz	2
1.3. Kaynak Özeti	3
1.4. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Göç Hareketleri (1856-1864)	5

İKİNCİ BÖLÜM

2. NUSRET PAŞA'NIN HAYATI VE FİKİRLERİ.....	12
2.1. Nusret Paşa'nın Hayatı	12
2.2. Nusret Paşa'nın Layihaları	35
2.2.1. Nusret Paşa'nın Masonlar Hakkında Yazdığı Layiha	35
2.2.2. Nusret Paşa'nın Irak layihası	38
2.2.3. Nusret Paşa'nın Irak'ta ıslahat önerilerine ilişkin layihası	41
2.2.4. Nusret Paşa'nın siyasî işlere dair kaht-ı rical hakkındaki layihası	45
2.2.5. Nusret Paşa'nın jurnallerine dair metinler	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NUSRET PAŞA'NIN MUHACİR KOMİSYONU BAŞKANLIĞI	54
3.1. Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu Memuriyeti ve İcraatları	54
3.2. Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu Memurluğuna Tayini	56
3.3. Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonunda Yürüttüğü Faaliyetler	58

3.4. Nusret Paşa'nın Rumeli Bölgesine Gerçekleştirdiği İskânlar.....	63
3.4.1 Varna Bölgesi iskânları.....	67
3.4.2. Vidin Eyaleti iskânları	69
3.4.3. Tuna Vilayeti iskânları.....	70
3.5. Anadolu Bölgesi İskânları	73
3.6. Muhacir Komisyonuna Ait Olan Emlâk ve Arazi Meselesi.....	80

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA.....	87
EKLER.....	98
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Nusret Paşa'nın raporunda adı geçen bazı mason üyeleri.....	37
Tablo 2. Muhacirlerin sevk edilerek yerleştirildikleri vilayet, kazalar ve muhacir sayısı.....	65

KISALTMALAR LİSTESİ

Bk.	Bakınız
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri
C	Cilt
Çev.	Çeviren
H.	Hicri
M.	Miladi
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
EK	Elektronik Kaynak

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Konu ve Kaynaklar

1.1.2. Araştırmanın problemi ve amacı

Sosyal bir olgu olan “göç” gerek göç eden toplumlar ve gerek göçe maruz kalan toplum ve siyasal sistemleri derinden sarsan önemli hadiselerden birisidir. Bu olgu ortaya çıkardığı sorunlar nedeniyle durumun her iki muhatabını da etkileyerek pragmatik çözüm önerilerinin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Yüzlerce yıllık bir devlet yönetim tecrübesine sahip olan Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren geliştirdiği iskân politikalarını başarıyla uygulamıştır. Devletin son zamanlarına yaklaşıldığında özellikle büyük savaşlar neticesinde kaybedilen topraklardan anavatana gelen muhacirlerin iskânı, Osmanlı Devleti’nin ekonomik anlamda da zor günler yaşadığı bir süreçte devlete ağır bir yük getirmiştir. Tüm güçlüklerle rağmen Osmanlı Devleti özellikle Ruslarla yapılan savaşlar neticesinde ülkeye gelen muhacirleri en üst düzeyde ilgiyle karşılayarak göçmenleri iskân etme konusunda tecrübeli olan devlet adamlarını da bu işleri yürütmek için görevlendirmiştir.

Kafkasya ve Kırım’dan Osmanlı Devleti’ne gelen muhacirlerin iskânı konusunda yaşanan sorunları çözmek için görevlendirilen kişilerden biri de Nusret Paşa’dır. Bu iskân sürecinde (1856-1865) Nusret Paşa’nın yürüttüğü faaliyetler, muhacir memuriyetinde yetkinliği, başarıları, yaşadığı sorunlar ve Osmanlı Devleti’nin göçmen politikasını uygularken karşılaştığı güçlüklerle ilişkin konularda alanyazın incelendiğinde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Alanyazında fark edilen bu boşluktan yola çıkarak çalışmada; 1856-1865 yıllarında Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne gelen muhacirlerin iskân edilmesinde aktif rol alan Nusret Paşa’nın muhacirlerin özellikle Anadolu ve Rumeli Bölgesine iskânı sırasında ortaya koyduğu idari ve askerî performansın tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmada aşağıda verilen sorulara cevap aranmıştır.

1. Nusret Paşa’nın 1856-1865 yıllarındaki muhacir iskanı sürecinde yürüttüğü askerî ve idari faaliyetlerine dair bilgiler elde edilebilmekte midir?

2. Nusret Paşa'nın göçmenler için yürüttüğü faaliyetler aydınlatıldığında Osmanlı'nın 1856-1865 yıllarındaki göç ve göçmenlere dair bakış açısı öğrenilebilir mi?

1.2. Araştırmanın Yöntemi

1856-1865 yıllarında Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlerin iskân edilmesinde aktif rol alan Nusret Paşa'nın muhacirlerin özellikle Anadolu ve Rumeli Bölgesine iskânı sırasında ortaya koyduğu idari ve askerî performansın tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışma nitel araştırma temelinde tarama yöntemi ile yürütülmüştür. Verilerin toplanması için Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve araştırma eserleri kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler doküman analizi yöntemi ile derlenmiş, araştırmanın amacına uygun olacak şekilde anlamlı bir bütün halinde sunulmuştur.

1.2.1. Veri toplama süreci ve analiz

Araştırma problemleri kapsamında Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde konuyla alakalı çok fazla vesika bulunmaktadır. Elde edilen vesikalar incelendiğinde bu vesikalara birçok farklı fondan ulaşıldığı ancak en çok vesika bulunan fonların İrade Dahiliye (İ.DH) ve Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT) fonları olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sürecinde Nusret Paşa ile ilgili 1300'den fazla vesikaya ulaşılmıştır. Ulaşılan bu belgeler, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde çalışma listeleri oluşturularak konu başlıkları (şikayetler, askerî ve idari görevler, layihalar, muhacir, iskân vb.) halinde gruplandırılmıştır. Her bir konu başlığı için belirlenen vesikalar transkript edilmiştir.

Ana kaynakların yanı sıra konu ile ilgili bu çalışmaya katkı sağlayacak kitaplar, kitap bölümleri, makaleler, ansiklopedi maddeleri ve tez çalışmalarından istifade edilmiştir. Araştırma sürecinde Nusret Paşa'nın Osmanlı'ya gerçekleşen Kırım ve Kafkas göçlerine dair izlediği yol bu eserlerden elde edilen bilgiler kıyaslama yapılarak tümevarımsal bir anlayışla derleme yapılmış ve bu çalışmada sunulmuştur.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki vesikalarda kullanılan kelime ve kavramların kolayca anlaşılmasına istinaden günümüzdeki karşılıkları tercih

edilmiştir. Ayrıca çalışmada geçen hicri tarihlerin çevrilmesi hususunda TTK tarih çevirme kılavuzu kullanılmıştır.

1.3. Kaynak Özeti

Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuş, askerî ve siyasî şahsiyetlerden biridir. Buna rağmen hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Yine literatür incelendiğinde Nusret Paşa'nın muhacir komisyonu memuriyeti hakkında bir çalışmaya rastlanmamıştır. Nusret Paşa'nın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sicill-i Ahvâl Defterlerinde dahî hakkında herhangi bir kayda ulaşılmadığından özellikle, devlet kademesine girmeden önceki yıllarını aydınlatmaya pek imkân bulunamamıştır. Nusret Paşa hakkında bilgi veren eserlerin başında, "*Vak'a-Nivüs Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*" gelmektedir. Eser birden fazla cilt halinde kaleme alınmış olup Nusret Paşa hakkında IX., XII., XIII., XIV., XV. ciltlerde konuya yer verilmiştir. Eser detaylı bilgi vermeyip sadece görevlere başlanması ve atamalar hakkında bilgi vermiştir. Daha önce Nusret Paşa üzerine yapılan ve çalışmaya katkı sağlayacağı düşünülen eserlerden biri olan, İbrahim Alâeddin'in hazırladığı "*Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*" adlı kitabıdır. Eser dört cilt halinde neşr olup konu hakkında üçüncü ciltte bilgilere yer verilmiştir. Nusret Paşa hakkındaki bilgilere bu çalışmadan ulaşılmaktadır. Eserde Paşa'nın kim olduğu, icra ettiği görevler ve ölümü hakkında çok kısa bir özet verilmiştir. Mahmud Celâleddin Paşa, "*Mir'ât-ı Hakikat*" adlı eserinde Nusret Paşa için "*mecnun biri olduğu, o vakitler herkese zararının dokunduğu*" yönünde sözler ifade ederken; Mehmet Tevfik Biren Bey "*II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*" adlı eserinde Nusret Paşa'ya sert mizacı ve çabuk sinirlenmesinden dolayı "*deli*" denildiğini belirtmektedir. Nusret Paşa hakkında en kapsamlı çalışma ise Şifa Öztürk tarafından yazılan "*Müşir Nusret Paşa (1824-1896)*" isimli çalışmadır. Eserde paşanın biyografisi hakkında detaylı bilgilere yer verilmiş olup bu çalışmaya katkıda bulunmuştur. Bunların yanı sıra, Mustafa Oğuz'un yazdığı "*Osmanlı Devleti'nde Devlet Adamı Kıtılığı (Kaht-ı Rical) Hakkında II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Rapor*" isimli çalışması Nusret Paşa'nın devlet yöneticileri hakkında kaleme aldığı layiha hakkında bilgi vermektedir.

Nusret Paşa'nın muhacir komisyonu memuriyeti hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı ve birçok çalışmaya örnek teşkil eden Abdullah Saydam'ın "*Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*" isimli eseri, Nusret Paşa'nın bu memuriyeti hakkında tatmin edici bilgiler sunmaktadır. 1856-1876 yıllarında Osmanlı Devleti'ne gelen Kafkas ve Kırım muhacirlerinin iskân sürecini konu alan çalışmada muhacir memurlarının faaliyetlerine yer verilmiştir. Nusret Paşa da ismi geçen memurlardan olup gönderildiği bölgelere ve yaptığı faaliyetlere yer vermiştir. Bu tez çalışmasında ise Nusret Paşa'nın hayatı, muhacir komisyonu memurluğuna tayini, yürüttüğü faaliyetler, layihalar, jurnalleri, muhacirleri iskân sürecinde Nusret Paşa'ya sağlanan imkanlar, yönetici ve üst düzey devlet adamları ile yaşadığı sorunlara ilişkin ulaşılan vesikalar analiz edilerek sunulmuştur.

Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu memuriyeti esnasında göstermiş olduğu faaliyetleri, göçmenleri iskân edişi ve dönemin atmosferini ele alması yönüyle çalışmaya ışık tutan kaynaklar şu şekildedir: Nedim İpek "*Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri*", Gökhan Çetinsaya "*The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: The Era of Abdulhamid II*", Erhan Bektaş, "*British Hegemony over Iraq and the Persian Gulf in the Late Nineteenth Century: The Case of Müşir Nusret Pasha's Report*", Ella Fratantuono, "*Producing Ottomans: Internal Colonization and Social Engineering in Ottoman Immigrant Settlement*" Ventsislav Muchinov, "*Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s*", Margarita Dobрева, "*Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)*" ayrıca Selda Kılıç'ın *Nusret Paşa'nın Irak'ta Islahat Önerileri, 19. yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler* ve son olarak Bedri Habiçoğlu'nun, "*Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*" isimli çalışması Nusret Paşa hakkında sınırlı bilgiler içermiş olduğundan asıl bilgilere erişilen kaynaklar Osmanlı Arşiv vesikalarından oluşmaktadır.

1.4. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Göç Hareketleri (1856-1864)

Nusret Paşa'nın faaliyetlerini anlayabilmek için Osmanlı'ya gerçekleşen göçleri anlamak gerekir. Kafkas ve Kırım halklarını sürgüne maruz bırakan durumların başında bölgenin jeostratejik konumu gelmektedir.

Kafkaslarda Adigey, Kabarday-Balkar ve Karaçay-Çerkez gibi topluluklar Kafkas-Rus Savaşları (1763-1864) başlamadan önce batıda Karadeniz kıyılarından, doğuda Sunja Nehri'ne, kuzeyde Azak Denizi'nden güneyde Kafkas Dağları'na kadar uzanan 100.000 kilometrekarelik geniş bir alanda yaşıyorlardı (Bilge, 2020, s. 287). Dünyanın “*Bereketli Altın Kuşağı*” olarak adlandırılan Kafkas toprakları gerek geçmişte gerek günümüzde birçok devletin göz diktiği bir konumdaydı. Bu aktörlerin en önemlileri Rusya ve İran'dır (Bi, 2007, s. 92-111). Altın Orda ve Bizans'ın Cenevizlilerin Karadeniz'de ticaret yapmasına izin vermesi üzerine Cenevizlilerin Kafkas halklarıyla ticari ilişkileri başlamıştır. İstanbul'un fethedilmesinin ardından Ceneviz kolonilerinin Akdeniz ile olan bağlantısı kesilmiştir. Fatih Sultan Mehmed dönemi ile birlikte Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarındaki Ceneviz kolonileri Osmanlı idaresine alınmıştır. Böylece üç asır boyunca Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında Osmanlı otoritesi hâkim olmuştur.

II. Bayezid döneminde Çerkezler, Osmanlı Devleti'ne savaşlarda asker vermek karşılığında Kırım Hanlığı'nın idaresine verildiler (1484). Kabarday Prensi Temrük'ün, Kırım Hanlığı'na her yıl yüzlerce köle ve seferlerine de asker göndermekle yükümlü olması Ruslarla yakınlaşmasına neden olmuştur (1557-59). Kabardayların Ruslarla olan yakınlaşması Rusya'nın işine yaramıştır. Çünkü Kafkasya Rusya için Avrupa ve Orta Asya arasında geçişi sağlayan önemli bir köprüdür. Ayrıca Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olan Kafkasya'nın bu konumu Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasının yolunu açmaktaydı (Tavkul, 2007, s. 41).

1700 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'yla Azak Kalesi Osmanlı tarafından Ruslara terk edilince Çerkezler Rus tehdidi ile karşı karşıya kaldılar. Prut Seferi ile Azak, Osmanlılar tarafından geri alınınca Osmanlı'nın Kabardaylar üzerindeki hâkimiyeti arttı. 1774 Osmanlı-Rusya Savaşı ve akabinde Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi üzerine çok sayıda kişi Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur bırakılmıştır. Esasında bu tarihten itibaren Osmanlı'ya gerçekleşen göçleri üç dönemde incelemek

mümkündür. İlk dönem; Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla başlayıp Kırım Savaşı'na kadar devam eden süreçtir. İkinci dönem ise Şeyh Şamil'in Rusya'ya karşı verdiği mücadele sonucu teslim olduğu 1859'dan 93 Harbi'ne (1878-79) kadar devam eden dönemleri kapsamaktadır. Üçüncü ve son dönem 93 Harbi'nden başlayıp sonrasındaki dönemleri ihtiva etmektedir (Paşaoğlu, 2013, s. 347-348).

Rusların, 19. yüzyılın başından itibaren Kafkasya'daki yayılmacılığını kalıcı hale getirmek için uyguladıkları temel siyaset mevcut beşerî yapıyı lehlerine çevirmek olmuştur. Demografik yapıyı değiştirmek için de Osmanlı Devleti'ne taraftar olma potansiyeline sahip toplulukları sürgün etme yöntemini tercih etmişlerdir.

1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kafkasya ve Gürcistan üzerindeki birçok hükümler hakkını Rusya'ya terk etmiştir. Böylece Rusya Kuzeybatı Kafkasya üzerindeki Türk müdahalesini kırmıştır (Luxembourg, 1998, s. 73). Bu tarihten itibaren Rusların bölgedeki baskısının artmasıyla Kafkaslarda Şeyh Şamil liderliğinde Müridizm Hareketi¹ doğmuştur. Ama yeterli desteği bulamayan Şeyh Şamil 1859'da teslim olmak zorunda kalmıştır. Rus sömürgeciliğine karşı 1840-1864 yılları arasında Kafkaslarda Dağlıların ve Çerkezlerin yürüttükleri direniş hareketi (Müridizm) sona erdi. Bu durum karşısında Çerkez halkları başta Osmanlı Devleti olmak üzere İngiltere ve Fransa'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. İngiltere ve Fransa, Rusya tarafgirliği yapmak yerine siyasi çıkarları doğrultusunda Çerkezleri destekleyen bir siyaset takip etmiştir (Luxembourg, 1998). Bölgede Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Gürcistan'ın da bu siyaseti takip ettiği ve Kafkasya'da kendisi için alan açmaya çalıştığı görülmektedir (Çelikipala, 2012, s. 7-13).

Bölgedeki siyasi aktörlerin farklı çıkarda olmaları Kafkas halklarının Rusya tarafından sürgün edilmelerine engel olamamış ve İngiltere'den alınan yardımın da

¹ İslâmi tasavvuf ekollerinden biri olan Nakşibendiye tarikatına bağlı bir inanç akımı olan Müridizm, tarikata bağlı olan müridlerin savaşta bir mücahid olmasının yanı sıra tarikatın merkezini oluşturan öğretici kadrosu da aynı zamanda cihad ordusunun yönetimini oluşturmuştur. Müridizm'in yönetici kadrosu sırasıyla; İmam Mansur, İmam Gazi Muhammed, İmam Hamzat Bek ve İmam Şamil olup bu liderlerin de kendi alt kadroları olan yönetici rolündeki naibleri bulunmaktadır. Başta İslam'ın cihad anlayışıyla hareket eden, buna ilaveten Kafkasyalıları saflarında daha sıkı tutacak olan yurt savunması ve sevgisini de vurgulayan Müridler, düzenli Rus birliklerine karşı önemli derecede direniş göstermişlerdir (Erol, 2020, s. 13-37).

yetersiz kalması üzerine 1861-1864 yılları arasında bölgeyi işgal altına alan Ruslar, Çerkezleri yerlerinden sürmeye başlamıştır. Bu tarihten (1861-1864) itibaren Ruslar, Çerkez topraklarını ilhak ettiler. Rusya tarafından Kafkas halklarına iki seçenek sunulmuş olup bunların ilki Kuban boyunda istenen yerlere gitmeleri ikincisi Osmanlı Devleti'ne göçe mecbur bırakılmalarıdır. Aksi takdirde köle olarak Rusya'nın iç taraflarına sürgün edilecekleri yönünde uyarılmışlardır (Bilge, 2020, s. 288). Bunun sonucu olarak kaçışların güzergâhı daima Osmanlı Devleti olmuş ve sürgün edilen çok sayıda Çerkez topluluk Anadolu'ya yönelmiştir (McCarthy, 2012, s.71-72). 1858-1865 yılları içinde göç eden kişi sayısı 493.194 olarak belirtilmektedir. Ancak Kafkas göçlerinin sayılarına dair resmî kaynaklarda yer alan bilgiler dahi net değildir. Göçün sistematik ve kontrollü olmadığı Osmanlı'ya gelen muhacirlerin sayısının tam olarak bilinmemesinden anlaşılmaktadır. Kayıt altına alınan göçmen sayıları da resmî kayıtlarla değil göçmenlerin mağduriyetini ve onlar için harcanan paranın miktarını belirlemeye yönelik olduğundan göçün demografik yapısı göz ardı edilmiştir (Berje, 2010, s. 117-121).

Osmanlı Devleti, göçmenlere yönelik iskân siyaseti çerçevesinde ana yurtlarından sürgün edilen topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Bu siyaseti sonucunda coğrafya olarak küçülen devlet, kitlesel göçlerle beraber nüfus artışıyla karşı karşıya kalmıştır. Mali açıdan da kötü durumda bulunan devlet, bu kitlesel göçlerin beraberinde getirdiği iskân (barınak), iaşe, yakacak, sağlık, istihdam, eğitim, alt yapı, ulaşım ve asayiş gibi birçok sorunla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hazinesinin zor durumda kaldığı vakitler dahi Osmanlı Devleti, kendisine sığınan muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermeye gayret etmiştir.

Osmanlı Devleti, kendisine sığınan muhacirleri *“beğenecekleri boş alanlara bir an evvel yerleşmelerini ve üretici duruma gelmelerini sağlayarak perişanlıklarına son vermek”* (BOA, İ.MMS. 30/1264) amacıyla hareket etmiş olmasına rağmen Rusya Osmanlı Devleti'nin muhacir iskanında başarısız olduğunu göstermek için süreci sabote etmeye çalışmıştır. Göçmenlerin Rusya sınırları içerisindeki hareketlerini yavaşlatan ve yönlendiren Rusya, özellikle yolculukların kış aylarına bırakılmasına neden olarak zayıfatı arttırmış ve limanlarda bekleyen insanlar toplu halde Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, peyderpey gelen az sayıdaki insanla uğraşmak yerine kalabalık yığınlarla baş etmek zorunda kalmış ve bu

da sürecin zorlaşmasına neden olmuştur. Ayrıca muhacirlerin çektiği zorlukları afişe eden Rusya, önceden Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan muhacirlerle Osmanlı hükümetinin arasını bozmaya çalışmıştır (Saydam, 1996, s.101-102).

Rusya süreci baltalamasının yanı sıra muhacirlerin iskân edilmesinde de müdahalelerde bulunmuş, muhacirlerin hangi bölgelere yönlendirilmesi gerektiğini Osmanlı Devleti'ne dikte etmeye çalışmıştır. Örneğin, 1865 yılında 5.000 hane Çeçenin Kars'tan giriş yapması üzerine göç eden Çeçenler hususunda Rusya 21 Mart 1865'te Hariciye Nezaretine “...hiçbir özüür ve bahane ile hem-civar olan eyalette iskân edilmeyerek derhal Erzincan ve Diyarbekir taraflarına sevk ve izam olunmalarını havi evamir-i lazimenin isdar olunması” şeklinde görüş bildirerek muhacirlerin iskânları ve bu iskanların nerelere yapılacağına yön vermeye çalışmıştır (BOA, İ. MMS. 30 /1264).

Oysaki önceden gelen 4.500 muhacir Kars, Erzurum ve Van bölgelerine iskân edilmişlerdir. Rusya'nın bu fikir değişikliğinin sebebi kendilerine karşı sınırda bir Çerkez gücünün bulunmasını istememelerinden kaynaklıdır. Uzun vadede ise Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun arttırılmasına yönelik politikaları ya da Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerde Ermeni nüfusun Çerkezler arasında azınlık hale gelmesini engellemeye çalıştığı iddia edilebilir.

Osmanlıya gelen göçmenler üzerinde siyasi emeli olan devlet sadece Rusya değildi. İngiltere de Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin Karadeniz'den Erzurum'a uzanan hat boyunca yerleştirilmelerini istiyordu. Ruslar ve Osmanlı Devleti arasında Kafkas topluluklarından oluşan bir tampon bölge oluşturmayı düşünen İngiltere, bu durumun hem Osmanlı Devleti için hem Avrupalı Devletler için faydalı olacağını düşünüyordu. Ayrıca İngiltere, Trabzon-Erzurum yolunun da güvende kalmasını ve bunun da muhacirler vasıtasıyla gerçekleşmesini amaçlıyordu. Osmanlı hükûmeti İngiltere'nin bu stratejik planını kabul etti. Çünkü yerli halkın ve göçmenlerin uyum içinde yaşamaları en büyük amaç idi. Kendi istedikleri bölgeye yerleşmeleri için serbest bırakılan göçmenler yerli halktan ayrı yaşayacakları meskenleri tercih ediyorlardı. Bu durum göçmen-yerli uyumunu zorlaştırıp geciktirmekteydi. Bu doğrultuda her köye 3-5 göçmen aile gönderilip az masrafla çok göçmen yerleştirilmesi hedeflenmekteydi (Saydam, 1997, s. 101).

Osmanlı Devleti iskân sürecinde kendisine yapılacak karalama ve müdahale girişimlerine karşı bazı tedbirler almıştır. Özellikle muhacirlerin Rusların kışkırtmalarına kapılmayıp Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını sağlamak ve arttırmak adına yapılan çalışmalar dikkat çekmektedir. Öyle ki daha öncekilere yapılan yardımların aynen sonradan gelenler için de yapılması gerektiği düşünülmekte, bu yardımların sağlanamaması durumunda muhacirlerin memleketlerine dönmek isteyebilecekleri öngörülmekteydi. Ayrıca Rusya, Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan muhacirler üzerinde gelecekte hak iddiasında da bulunabilirdi. Bu amaçla 11 Ocak 1860'ta Rusya Sefareti ve Osmanlı Hariciye Nezareti arasında yazışmalar gerçekleşmiştir. Rus Büyükelçiliğinin vermiş olduğu sözlü beyana göre; muhacirlerin kendi rızalarıyla memleketlerini terk ettikleri belirtilerek bu yolla da kendilerinden senet ve pasaportlarının alındığı vurgulanmıştır. Sözlü olarak verilen bu cevabın yazılı hali de Osmanlı tarafından talep edilmiştir (BOA, İ.HR. 173/9453). Kafkas halklarının kendilerini Rus topraklarına ait hissetmeyip Rusya'nın egemenliği altında olmak istemedikleri beyanları üzerine Osmanlı Devleti yine de tedbiren bu durumu yazıya döken “*söz yazıları*” da almıştır. Muhacirler iskân edilirken sadakatleri hususuna da dikkat edilmiştir. Normal şartlarda muhacirlerin iklim ve coğrafi özelliklerine kolay uyum sağlayabilecekleri Kars Bölgesi iskân için seçilirken bölgenin Rusya'ya konum olarak yakın olması ve muhacirlerin kaçarak Rusya'ya sığınmaları ihtimali de göz önünde bulundurularak Tekman Ovası, Ahlat ve Tercan taraflarına iskânları siyaseten doğru bulunarak uygulamaya koyulmuştur (Keha, 2013, s. 100). Osmanlı hükûmeti, Çerkezlerin iskânını kalıcı hale getirip, geri gitmemeleri için ellerinden pasaportlarını almıştır (Berber, 2011, s. 23). Taşra yöneticileri tarafından toplanan pasaportlar muhacir komisyonuna teslim edilmiştir. Ayrıca iskân edildiği bölgeyi değiştirmek isteyen yahut ülkeyi terk eden muhacirlerden de “*malzeme bedeli*” alınacağı ifade edilmiştir (Saydam, 1997, s. 99).

Osmanlı Devleti'nin muhacir iskânını başarılı bir şekilde yürütmek adına yapmış olduğu çalışmalardan biri de muhacir iskân işleriyle ilgilenecek bir kurumun kurulmasıydı. 19. yüzyılın sonlarında yaşanan kitlesel göç yoğunluğuna karşılık gerek Sultan III. Selim ve gerek II. Mahmud dönemlerinde muhacir işlerine bakacak resmî bir kurum bulunmamaktaydı. Muhacirlerin yerleştirilmesinden sorumlu idari birimler bulunsaydı da maksadına yönelik olmadığı için yetersiz kalmıştır. Tanzimat Dönemine

kadar muhacirler ya Babiâlinin gönderecekleri talimatnameler doğrultusunda iskân ediliyordu yahut Osmanlıya sığınanların kendileri yardım talebinde bulunuyorlardı. Tanzimat Dönemi'nde iskân meselesine daha kurumsal bir mantıkla yaklaşılmıştır. 1849'da Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirlerin iskanı özel bir komisyon tarafından icra ediliyordu (Eren, 1966, s. 39-40; Saydam, 1997, s.102). Ancak bu tür komisyonlar uzun süre varlık gösterememiştir. Kimi dönemlerde ise Dahiliye Nezareti bünyesinde bulunan dairelerin muhacir işleriyle ilgilendiği bilinmektedir (Shaw, 1994, s. 106) Ancak bu daireler büyük kitlesel göçlerin yönetimini ve iskân süreçlerini idare edebilecek kabiliyetten yoksundular (Saydam, 1997, s. 102-103).

Muhacirler için ayrılan masrafların kaydedilmesi, Osmanlı'da iskân edilen kişi sayısının tespit edilmesi, yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi maksadıyla iskân işleriyle ilgili kuruluşlar tesis edilmiştir (Kırımlı, 2012, s. 11). 19. yüzyılda büyüyen şehirlerin imarı, doğal afetlere karşı alınacak önlemler, alt yapının tesisi gibi konularda daha çözüm odaklı ve işleri aktif bir biçimde idare edebilecek Şehremaneti 16 Ağustos 1854 tarihinde Fransız usulü olan yeni bir belediye teşkilatı olarak kurulmuştur (Saydam, 1997, s.103; Orha, 2008, s. 19- 20). Klasik dönemde şehremini unvanı, şehrin idaresinden sorumlu belediye reisi için kullanılmış bir tanım olmayıp, Osmanlı Devleti'nde tanzimata kadar saray ve hükümete ait birçok vazifeyi üstlenmiştir. Tamirat ve bina işleriyle meşgul olmalarının yanında bilhassa Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarının yiyecek ve giyeceklerini ve harem-i hümayunun maaş ve masraflarına bakıp aylık masraflarını veren ve daha birçok vazifesi olan mühim bir memuriyettir (Uzunçarşılı, 1984, s.375) Bu görevli memur tek başına olmayıp tayini padişah tarafından gerçekleştirilen memurlardan oluşan ve daha ziyade danışmanlık işlevi gören “*Şehremaneti meclisi*” ile birlikte faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Şehremaneti kadrosunun modern anlamdaki belediyecilik için yetersiz olduğunu savunan görüşler bulunmaktadır (Ortaylı, 1992, s. 400). Böyle bir konumda bulunan ve şehirlerin belediye işlerine bakmakla sorumlu olan şehremanetinin bu yetersizliğine karşılık Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan binlerce muhacirin iskânına yönelik yaşanan sorunlara şehremaneti çözüm üretmek için çalışmıştır. Şehremanetinin icra ettiği görevler sadece İstanbul ile sınırlı değildi. Şehremaneti genel olarak Osmanlı şehirlerinde iskân olunacak muhacirler için gerekli olan temel gıda malzemelerinin temin edilmesi, muhacirlerin gemi nakliye

cretlerinin karşılanması, kalıcı iskân bölgelerinin tespit edilmesi, Anadolu-Rumeli Bölgelerine gerçekleştirilecek muhacir sevkini sağlama gibi konularda görevler üstlenmiştir (Saydam, 1997, s.103; Koca, 1996, s. 26-30).

Muhacir işlerini sürdüren dairelere memur olacak kişiler Osmanlı Devleti'nin verdiği talimatlar doğrultusunda organizasyonu sağlayacaktır. Bu memurlara devlet tarafından da maaş tahsis edilmiştir. İstanbul ve taşradaki işler faklı dairelerin çalışmalarıyla yrtlmştir. İstanbul'daki sorunların çözümü için şehremaneti ve Ticaret Nazırlığı ortak faaliyet sürdürürken, taşradaki işler ise Ticaret Nezaretinin kontrolündeki taşra yöneticileri ile yrtlmştir. Muhacirlere yönelik işlerin yürütülmesi için 1856 yılında Silistre Valisi Mehmed Said Paşa'nın davetiyle Silistre Kaymakamı, Varna Muhafızı ve Tatarların ileri gelenlerinden geçici bir komisyon oluşturuldu (BOA, İ.MMS. 7/283). Memurların belirlenmesi, tayin işlerinin yürütülmesi, memur maaşları ve muhacirlere ait birçok problemin çözümü şehremanetinin padişah ve sadarete teklifi ve onların uygun görmesi üzerine mümkündü. Göçmenlerin boş olan bölgelere yerleştirilmesi için arazilerin verimi ve halkın ekonomik durumunu tespit edecek memurlar görevlendirilmiştir (Saydam, 1997, s.104-106). Kitlemel glerle birlikte muhacir sayısındaki yükseliş şehremaneti ve Zaptiye Nezaretinin muhacir meselesiyle yeteri kadar ilgilenmesine engel olmuştur. şehremanetinin 27 Aralık 1859 tarihli bir tahriratına göre; muhacir işlerine emaneten bakan memurlar çok yoğunlardı. Bu durum muhacir işlerine ayırdıkları mesai için yetersiz görülmekte ve göçmen meselesiyle ilgilenebilecek süreklilik arz eden bir kurumun oluşturulması fikrini ortaya çıkarmıştır (BOA, İ.MMS. 16/696). Netice itibariyle karar Meclis-i Vâlâda müzakere edilmiş ve Muhâcirîn Komisyonu ismiyle daimî bir teşkilatın kurulmasına karar verilmiştir. 5 Ocak 1860'da Muhacir Komisyonu kurulmuştur. Kurulduğu yıl Ticaret Nezaretine bağlıyken 1861'den itibaren bağımsız bir kuruluş olarak görevine devam etmiştir. Ancak 1865 yılında muhacirlerin azalması ve devletin tasarruf tedbirleri gereği komisyonun görevleri farklı birimler tarafından yrtlmştir. Görevlerinin bir kısmı Zaptiye Nezaretine bırakılırken bir kısmı ise Meclis-i Vâlâya bağlı bir komisyon tarafından yrtlmştir (Paşaoğlu, 2013, s. 351-352).

İKİNCİ BÖLÜM

2. NUSRET PAŞA’NIN HAYATI VE FİKİRLERİ

2.1. Nusret Paşa’nın Hayatı

Nusret Paşa², Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdulhamid dönemlerinde adı geçen bir isimdir. Nusret Paşa’nın doğum tarihi gün ve ay olarak tespit edilememiş olup kayıtlarda 1824-1825 tarihlerinde İstanbul’da doğduğu ifade edilmiştir. Nusret Paşa Bağdat’ta vefat etmiş ve İmam-ı Azam mezarlığına defnedilmiştir (Paşa, 2020, s. 28; Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207; Parmaksızoğlu, 1977, s.353). Nusret Paşa’nın ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bu tarihin, Kasım 1896 olduğu tahmin edilmektedir (Süreyya, 1996, s. 1279). Paşa’nın vefatı hakkında müellifler tarafından farklı tarihler belirtilmiştir. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, Nusret Paşa’nın çok yaşamış olduğunu ifade etmiş ve mevcut kaynaklarda geçen bilgiden farklı olarak Paşa’nın ölüm tarihini Aralık 1894 (Cemâziyelâhir 1312) olarak belirtmiştir (Uzunçarşılı, 1956, s. 513). Nusret Paşa’nın vefatı hakkında Sicill-i Osmanî, İbrahim Hakkı Uzunçarşılı’nın belirttiği tarihle ay olarak uyuşup yıl olarak farklılık göstermektedir. Sicill-i Osmanî, Paşa’nın Altıncı Ordu Müfettişliği için görevlendirildiği Bağdat’ta Aralık 1893’te (Cemâziyelâhir 1311) vefat ettiğini kaydetmiştir. Devamında “Nusret Paşa” isimli başka bir başlıkta ay ve gün farklı gösterilmiş olup tarih 13 Kasım 1896 olarak verilmiştir (Süreyya, 1996, s. 1279). Osmanlı Arşivinde de Nusret Paşa’nın vefatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Fakat Paşa’nın isminin geçtiği 11 Haziran 1896 (H-29-12-1313) tarihli bir vesikada kendisi için “*merhum*” tabiri kullanılmıştır (BOA, Y.PRK.AZJ. 33/46).

² Paşa unvanı Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye’nin oluşturulmasından sonra *general* rütbesi yerine ve askerî makamlar için kullanılmış olmasının yanı sıra devlet adamları için de kullanılmıştır. Tanzimattan sonra bâlâ, ûlâ ve vezir derecelerine sahip olanlarla askerî rütbelere birinci ferik, ferik, müşir ve mirliya şânına sahip olanlar ise paşa unvanı ile anılmışlardır. Mirmiran olarak kullanılan rütbe yerine de fahri rütbesi kullanılmıştır (Özcan, 2007, s. 182-183). Nusret Paşa’nın da 1863 yılına kadar bey olarak anıldığı anlaşılmaktadır. Paşalık unvanını tam olarak hangi tarihten itibaren kullandığı tespit edilememiştir. Çalışmada metin içi bütünlüğü sağlamak adına, Bey unvanı kullanılmaksızın daima paşa olarak bahsedilecektir.

Nusret Paşa, Çerkez asıllı olup, Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından Sultan II. Mahmud'a verilen bir köledir (Parmaksızoğlu, 1977, s. 353) ancak kölelikten önceki yaşamı ve ebeveynleri hakkında kapsamlı bilgilere ulaşılamamıştır. Ailesi hakkında ulaşılan kısıtlı bilgiler ise teyide muhtaçtır. Meşhur Çerkez Rüstem Bey'in soyundan gelen Hamza Beşe Bey'in Nusret Paşa'nın babası olduğu belirtilmektedir (Süreyya, 1308, s. 1278; Öztürk, 2022, s. 5). Ancak "meşhur" bir zatın soyundan gelen Nusret Paşa'nın nasıl köle olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti ile Kafkas toplulukları arasında uzun yıllar süren köle ticaretinin yanı sıra Osmanlı topraklarına zaman zaman sığınan Çerkezlerin beraberinde kendi kölelerini de getirerek Osmanlı ülkesinde sattıkları bilinmektedir (Karataş, 2012, s.108). Nusret Paşa'nın bir kişinin kölesi iken Anadolu'da mı satıldığı yahut Kafkasya'dan satın alınıp Anadolu'ya mı getirildiği hususunda herhangi bir bilgi bulunmaktadır. Ancak Nusret Paşa'nın köle olduğu net bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nde pek çok örnekte olduğu gibi Nusret Paşa'nın da toplumun en alt katmanından gelerek üst düzey bir yöneticiliğe ulaşması, Osmanlı Devleti'ndeki fırsat eşitliğinin de önemli bir göstergesidir.

Nusret Paşa'nın ailesi ve çocukları ile alakalı bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Bu bilgilere göre Nusret Paşa'nın en az iki oğlu ve bir kızı vardır. Bunlardan ilki Mirliya Nasır Paşa³ (Süreyya, 1996, s. 1278) ve ikincisi Kaymakam Muzaffer Bey'dir (BOA, İ.HUS. 1/69; BOA, DH.MKT. 1995/87).

Nusret Paşa'nın oğlu Muzaffer Bey'in ismine ilk olarak bir tahkikat metninden ulaşılmıştır. Sadaret yaverlerinden Kaymakam Muzaffer Bey babası olan Nusret Paşa'nın hakkındaki şikâyetin soruşturması için Bağdat Adliye Müfettişi Hüsnü Efendi'yle beraber memur olarak Bağdat'ta görevlendirilmiştir⁴ (BOA, Y.A.HUS. 274/30; 273/168; BOA, BEO. 62/4577). Nusret Paşa, hakkındaki şikayetlerin soruşturması için görevlendirilen Hüsnü Bey'in Bağdat Müddei-i

³ Nasır Paşa'nın unvanı hakkında Sicill-i Osmanî de belirtilen bilgiler Osmanlı Arşivinden farklı olarak gösterilmiştir. Buna göre; Paşa unvanı yerine bey, mirlivalık yerine Fahri Yaver Piyade Yüzbaşı rütbesi kullanılmıştır (BOA, Y.MTV. 32/57).

⁴ Tahkik için görevlendirilen Kaymakam Muzaffer Beyefendi'ye yol masrafı için verilmesi gerekli olan paranın 1308 senesi Dahiliye ödeneği hesaplanarak acilen vezneye gönderilmesi talep edilmiş ve Muzaffer Bey'e (BOA, DH.MKT, 1995/87) 10.000 kuruş gönderilmiş. Buna ek olarak gayret ve hizmetleri için de ayrıca 100 kuruş harcırah verilmiştir (BOA, İ.HU. 3/46).

Umumisi Mahmut Bey'in akrabası olduğu gerekçesiyle tarafsız davranmayacağını söyleyerek karşı çıkmıştır. Nusret Paşa'nın bu itirazını haklı bulan sadaret soruşturmayı tahkik edecek diğerk kişinin paşanın oğlu olacağını vurgulamıştır (BOA, Y.A.HUS. 265/74). Nusret Paşa, soruşturma için gönderilen kişilerin tarafsız olmayacağı yönünde kaygı duyarken oğlunun tahkikat heyetinde yer almasına söz etmemiştir (Öztürk, 2022, s. 41). Tahkik heyetinde Nusret Paşa'nın oğlunun bizzat bulunması soruşturmanın güvenilirliği adına engel teşkil edebilecek bir durumken saray tarafından niçin böyle bir görevlendirme yapıldığı anlaşılamamıştır. Ancak ileride değinileceğı üzere Sırrı Paşa ile yaşadığı sorunda da Nusret Paşa'nın korunması, saray nezdinde güvenilen bir kişi olduğunu göstermektedir. Buna rağmen Muzaffer Bey'in daima babası lehinde hareket ettiğı ve tarafsız olmadığı Bağdat Valisi Hüsnü Paşa ile Adliye Müfettişi Hüsnü Efendi'nin verdiği arzlardan anlaşılmaktadır (BOA, Y.MTV. 73/152).

Babasının soruşturmasına padişahın iradesiyle memur olan Kaymakam Muzaffer Bey'in tahkikatına dair telgrafla göre Sadaret Yaverlerinden olan ve Nusret Paşa'nın oğlu olarak belirtilen Muzaffer Bey babası hakkındaki şikâyetin tahkiki için verdiği 16 Mayıs 1893 (H. 29-10-1310) tarihli layihada kendisine verilen tahkikat vazifesini bitirdiğini ve Bağdat'ta işinin kalmadığını bildirmiş (BOA, Y.A.HUS. 273/168) daha sonra Bağdat'tan ayrılmıştır (20 Mayıs 1893) (BOA, Y.A.HUS. 274/30).

Gerek Hüsnü Efendi gerekse Nusret Paşa'nın oğlu Muzaffer Bey tarafından yürütölen tahkikatlar sonucunda Nusret Paşa'nın herhangi bir ceza almadığı anlaşılmaktadır. Zira Nusret Paşa Bağdat'taki görevine devam etmiştir. Ancak buradaki görevinde yaşadığı zorluklar ve şikayetler sürmüş, sorun yaşadığı kişiler hakkında Nusret Paşa da zaman zaman şikayetleri havi telgraflar göndermiştir (BOA, Y.PRK. MŞ. 4/86). Şikayetlerin içeriğı ne olursa olsun, Nusret Paşa hakkında yürütölen bir tahkikatta oğlunun muhakkik olarak görevlendirilmesi Nusret Paşa'nın ve dolayısıyla oğlunun devlet nezdinde itibar ve güven duyulan bir kişi olduğunu göstermektedir.

Nusret Paşa'nın ailesinden olan diğerk kişi ise damadıdır. Bu kişi müteveffa Saadet Giray Paşa'nın oğlu olup Mekteb-i Mülkiye mezunu olan Hüseyin Bey'dir

(BOA, İ.DH. 1230/96325; BOA, DH.MKT. 1844/14). Damadına dair bilgiler mevcutsa da kızı hakkında detaylı malumata ulaşılamamıştır. Nusret Paşa'nın aile şeceresi hakkında da bilgiler temin edilememiştir. Bunun nedeni gerek paşanın kendine ait bir hatıratının bulunmaması, gerekse literatürde ailesine ilişkin yeterli bilgi bulunamamasıdır. Ancak arşiv vesikalarında Nusret Paşa'nın kızı ve eşi hakkında bilgilere erişilebilmiştir. Eşinin ismi, Zernigar ve kızının ismi ise Hatice'dir (BOA, BEO. 1946/145904; BOA, BEO. 1055/79121). Nusret Paşa'nın ailesinden olup ismine ulaşılan başka bir kişi ise Muhammed Nasreddin Bey isimli torunudur (BOA, MF.MKT. 540/30). Paşa'nın ailesi hakkında sınırlı veriye ulaşılmışsa da öğrenim hayatı hakkındaki bilgiler biyografisini detaylandırmak için aydınlatıcı olmuştur.

Klasik Osmanlı eğitim sisteminde medreseler ve Enderun Mektepleri önemli bir yere sahipti. Osmanlı Devleti'nin idari, adli ve askerî görevlileri bu kurumlarda yetişmekteydiler. Osmanlı toplumunda medrese ve Enderun Mektebi'nde verilen formel eğitimin yanında genellikle camiler, tekkeler ve alimlerin konakları gibi merkezlerde eğitim ve kültür faaliyetleri gerçekleşmekteydi (Uzunçarşılı, 1956, s. 507-513; Ergin, 1977, s. 376).

Bu gelenekle devam ettirilen eğitim ve kültür faaliyetleri eğitimi tamamlar nitelikteydi. 19. yüzyılda ulema, bu merkezlere başvuranlardan hiçbir karşılık beklemeden eğitimi amaç edinip öğrenci yetiştirmekteydi. *Beşiktaşlı ulema grubunun* eğittiği Nusret Paşa da bu yolla yetiştirilmiştir (İhsanoğlu, 1987, s. 802). Beşiktaşlı ulema cemiyetinin fikri yapısı hem İslâmi ilimleri hem de batılı düşüncüyü benimsemeyi amaç edinmiştir. Dini eğitimin yanında fenni ilimlerin de kültüre entegre edilmesi temel esas olarak kabul edilmiştir. “*Heveskar-ı ulûm ve maârif olanlardan her kim tederrüse talip olur ise onu talim etmeyi yahut ettirme*” düsturunu benimseyerek bir araya gelen grubun, cemiyet halini almış olduğu söylenebilir (Yetiş, 1992, s. 553). Temelinde dini eğitimin yanında batılı eğitim düşüncesini de benimseyen dersler alan Nusret Paşa Sultan II. Mahmud döneminde *Muzıka-yi*

*Hümâyunda*⁵ rütbesiz bir askerken Kethüdazâde Mehmet Arif Efendi'den⁶ ders almıştır (Uzunçarşılı, 1956, s. 513). Nusret Paşa'nın Sultan II. Mahmud'un emriyle terbiye görüp Enderun-i Hümâyûna çırak olması, padişah nezdindeki değerini göstermektedir. Nusret Paşa bir süre *Muzika-yi Hümâyunda* bulunduktan sonra 1836-37'de (H.1252) Enderun-ı Hümâyûnda⁷ eğitim görmüş, buradaki maaşı padişahın hususi kesesinden kendisine bağışlanmıştır. Enderûn-ı Hümâyûn'a girdikten sonra Mehterhânede yetiştirildi. Mehterhâne'nin Sultan II. Mahmud döneminde lağv edilmesi üzerine Nusret Paşa Muzika-yi Hümâyûn'da eğitimine devam etmiştir. Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinin eğitim faaliyetlerini başlatmaları üzerine padişahın

⁵ Sultan II. Mahmud 1826'da Yeniçeri Ocağının yanında Mehterhâneyi de kaldırmıştır. Bunun yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye kuruldu. Törenlerde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye refakat edecek boru takımı teşkil olmuştur. Temelini Nizam-ı Cedid'te yetişen trampet ve borozan çalma tecrübesine sahip askerler oluşturmıştır. Bu takıma ise Muzika-i Hümâyûn ismi verilmiştir. Bu mektepte müzik eğitimi dışında padişahın ve ağalarının hizmetinde çalışacak olanların eğitilmesi de amaçlanmıştır (Özcan, 2020, s.420).

⁶ 1777 İstanbul doğumlu olan Mehmet Arif Efendi; Kâhyazâde Mehmed Ârif Efendi, Ârif Molla ve Kethüdâzâde Muhammed Ârif Efendi-İstanbulî gibi farklı isimlerle anılmıştır. Aslen Giritlidir. Osmanlı tarihinde Kethüdâzâdeler olarak nam salmışlardır. Girit'teki Yeniçeri Ağası Süleyman Efendi'ye evlat olarak verilmiş ve bu şekilde İstanbul'a getirilmiştir. Dönemin önde gelen hoclarından (Birâder-zâde Hafidi Sâkib Efendi, Kadı-zâde Mehmed Efendi vd.) ders almıştır. Tasavvuf eğitimi almış ve müderrislik yapmıştır. İstanbul, Mekke ve Anadolu Kazaskerliği payeleri almıştır. *Dîvân-ı Kethudâzâde Ârif* adıyla basılan *Dîvân* bilinen tek eseridir. Taşbaskı olarak İstanbul'da 38 sayfa olarak basılmıştır. Aldığı iyi eğitim sonucu birçok hukuk ve ilim adamına da eğitim vermiştir. Öyle ki "*İran'da da Turan'da da öğrencim var.*" diyerek dönem itibariyle eğitim verdiği kişilerin çoğunluğuna vurgu yapmıştır. Farsçayı iyi seviyede bilmekteydi. Heyet-i İlmiye toplantılarında felsefe ve edebiyat konulu sohbetlerde bulunmuştur. Dönemin padişahları tarafından da saygı gösterilen ve övgülere layık görülen bir isimdir (Arslan, 2014).

⁷ II. Murad döneminde oluşturulmuş olup Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçek teşkilatına ulaşmıştır. Osmanlı'da "Osmanlı padişahlarının, sarayda harem dışında günlük hayatlarının büyük bir kısmını geçirdikleri yer" anlamına gelen Enderun-ı Hümayun Farsça bir kelimedir. Milli ve islâmi bir eğitim sistemi benimsenmiştir. Genel olarak padişaha bağlı askerlerin ve devlet idarecilerinin yetiştirildiği bir mekteptir. Enderun belli kurallar dahilinde yönlendirilmiştir. Mesela bu kurallardan biri Enderun'a hekim, müftü, sadrazam gibi belli kişiler haricinde kimsenin girememesidir. Girişlerin kontrolünü yapan ise kapı ağasıdır. Daire sayısı yedi olup birimleri hiyerarşik bir yapıda dizayn edilmiştir. Enderun'a kabul edilenlerin çoğunluğu devşirmelerden seçilmiştir. Efendi, akıllı, ahlaklı ayrıca fiziksel olarak güzel ve sağlıklı olmaları aranan kriterlerdendir. Bunlardan hariç Arnavut ve Boşnak devşirmelerinin yanında soylu kişilerin seçildiği görülmektedir. Buradaki çocuklara verilen eğitimin amacı Müslümanlaştırmak ve Türkleştirmek, Osmanlı yöneticilerinin istediği donanıma sahip olan kişileri yetiştirmektir. Özellikle 16. yüzyılın sonlarında Enderun içinde yaşanan sorunlardan dolayı mektepte çözümler yaşanmıştır. Nitekim Osmanlı'da 17. ve 18. yüzyılda meydana gelen sorunlar sarayı ve saraya bağlı bulunan mektebi de kötü etkilemiştir. İlaveten zamanla yeni okulların (Harbiye) açılması da Enderun'a olan ilgiyi azaltmıştır. Enderun'un temel amacı olan en iyi eğitim-öğretimi verme politikasını zamanla değiştirip tamamen sarayın hizmet duyulan elemanları yetiştirme amacına odaklanması mektebin sonunu getirmiştir. Bozulmaya sebep olan başka bir durum ise Yeniçeri Ocağının lağv edilmesi üzerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu için asker seçilmesidir. Enderun Mektebi, II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte kapatılmıştır (Avaner & Babaoğlu, 2020 , s. 809-821).

emriyle Mekteb-i Harbiyeye girmiştir (Paşa, 2020, s. 28). Bilgi anlamında donanımlı olup yabancı dil (Arapça, Farsça, Fransızca ve Çerkezce) (Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207) bilen Nusret Paşa *Muzika-yi Hümayundaki* eğitimini tamamladıktan sonra yurt dışına gönderilmiştir (Uzunçarşılı, 1956, s. 513; Süreyya, 1996, s. 1278-1279). Paris'te kaldığı beş yıl içerisinde tahsilini tamamlayarak İstanbul'a dönmüş ve girdiği kurmay sınavlarında başarı göstererek Kurmay Yüzbaşı unvanını almıştır (Parmaksızoğlu, 1977, s.353) Nusret Paşa Paris'ten dönüşünde de 1856-57 yıllarında *Erkan-ı Harb* sınıfına geçmiştir.

Çok iyi coğrafya bilgisine sahip olan Nusret Paşa, bir atlas ve Kürre-i Musattaha⁸ kaleme almıştır (Süreyya, 1996, s. 1278). Bunun yanı sıra Batum'da Sultan Abdülaziz döneminde yapılan caminin⁹ inşaatı için Nusret Paşa'nın fikirlerinden yararlanılmıştır. İnşaat için gerekli olan bütçenin ne kadar olacağına dair İstanbul'dan Batum'a getirilen Hacı Dimitri Kalfa Cami'nin gider ve masraflarına dair rapor oluşturmuştur. Raporda cami inşaatı için lazım olan malzemeler yazılmıştır. Rapora göre; caminin inşa edilebilmesi için 260.802 kuruş gerekli görülmüştür. Nusret Paşa da cami inşaatı için belirtilen miktarın altında bir masrafın mümkün olmayacağını ifade etmiştir (EK 1). Nusret Paşa'nın sahip olduğu coğrafya bilgisi, muhacirlerin iskanı sırasında köyler inşa ettirmesi ve uluslararası alanda yetkin bir eğitim almış olması camii inşaatı gibi bir alanda fikrinin sorulması ile bağdaştırılabilir.

Nusret Paşa'nın uluslararası temasları, dönemin önemli şahsiyetlerinden olan *Metternich* (1773-1859) ve *Adolphe Thiers* (1797-1877) gibi isimlerle görüşmeler yapıp tecrübe kazanmasını sağlamıştır. Kendisini “Avrupa görmüş” olarak tanımlayan Nusret Paşa, İngiliz diplomat ve arkeolog *Henry Layard* ile gerçekleştirdiği ilk görüşmede, Avrupa'nın politikası ile ilgili konular mevzu bahis olduğunda fikir beyan

⁸ Kürenin karşılığı olan bu kelime yuvar ve yuvarlak kavramlarının köklerinden oluşmaktadır. Küre-i musattaha ve küre-i mücesseme zamanla farklı isimlerle nitelendirilmiş olup yüzyüke, yuvarküre ve daha sonra da düzlemküre olarak karşılanmıştır (Züfekar, 2018, s. 76).

⁹ Aziziye Camii (Valide Sultan Camii) 1869'da Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa tarafından Sultan Abdülaziz adına ithafen inşa edilen camiidir. Valide Sultan Cami olarak bilinmesinin sebebi de padişahın annesi olan Pertevniyal Valide Sultan'ın caminin inşaatı için verdiği yardımlar dolayısıyladır. İnşaat için maliyetin yetersiz kalması üzerine yapımına ara verilen caminin halktan gelen talepler üzerine tekrardan inşaatına başlanmıştır. Batum ahalisinin yardımlarıyla gerekli malzemelerin bir kısmı temin edilmiştir. Camiinin temelleri 1865 yılında atılır ve 1869'da nihayet bulur. 1930 yıllarına kadar ayakta durabilen Aziziye Camii Rusya'nın yıkıcı politikalarına karşı duramamış ve yıkılmıştır (EK 2).

ettiğini dolayısıyla ilim ve hüner sıfatlarına layık olduğunu Sultan II. Abdülhamid’e ifade etmiştir (Paşa, 2020, s. 28-29).

1847 (H. 1264) tarihinde Fransa’nın Paris ordusu 2. Fırkasının 5. Alayı’nın 1. Taburunda binbaşı muavini olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda Fransa’nın şand mari, Mişasori ve Mişalon (şalon) ordularının icra ettikleri büyük manevralarında Erkân-ı Harb Heyetiyle beraber bulunmuştur. Aynı yıl padişahın vermiş olduğu yetkiyle binbaşılık rütbesiyle birlikte Erkân-ı Harbiye riyasetine memur olmuştur (Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207).

1854-1856 Kırım Harbi’nde gösterdiği hizmetten ötürü rütbesi kaymakamlığa yükseltilerek üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir. (Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207) Ayrıca Kırım, Anadolu ve Rumeli Ordu-yı Hümayunlarının askerî harekatlarında da hizmette bulunmuştur (Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207). Nusret Paşa 1856 (H. 1273) yılında Osmanlı’ya gerçekleşen g  ler sonucu Çerkez ve Tatarlardan oluşan 450.000 kişilik göçmeni Rumeli’ye iskân etmesi üzerine hizmetleri karşılığında maaş almıştır (Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207). 1857’de (H. 1274) Trablusgarp ve havalisinde tanzimat icrasına memur olmuştur ve 15.000 asker n kumandanlığını üstlenerek görevini icra etmiştir. 1858 (H. 1275) yılında Meclis-i Mahsusada gerçekleştirilen iştişare sonucu özel olarak Edirne’de çıkan bir yangının (Harik-i Kebir)¹⁰ tahkikatını

¹⁰ Bizans, Roma ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul’un çok fazla yangın  ilesi çektiği anlaşılmaktadır. Bu yangınların da memleket üzerinde yıkıcı tahribatı olmuştur. İstanbul binalarının yangından etkilenen unsurların başından gelmesinin sebeplerinden biri ise ahşap yapıdaki konutlardır. Halkın hizmetine açık yapılar dışında konaklar, haneler, hanlar ahşap yapılara örnek verilebilir. Ahşabın tercih edilmesi ise ucuz olması, depreme dayanıklı olması ve kullanışlı olmasından ileri gelmiştir. Yeniçerilerin görevleri arasında sayılana yangın söndürme işi bu kişiler tarafından kötüye kullanılmış ve yangın bahanesiyle evleri soydukları ifade edilmiştir. Literatürde kundaklama olarak ifade edilen bu durum Harik-i Kebire neden olan asıl sebeplerin başında sayılabilir. Enkazlardan dolayı oluşan ulaşım güçlüğü, suyun azlığı, yanıcı maddelerin tutuşması ve yıldıırım düşmeleri yangın faktörlerinden sayılabilir. İstanbul’daki yangınların afet boyutu almasının sebepleri ise şöyledir; dolambaçlı ve dar sokaklar, bitişik evler, yangın duvarlarının olmaması, fırtınaların sürekli görülmesi itfaiye teşkilatlarının gelişmemiş olmasıdır. Bu yangınlar yüzünden insanlar bir anda bütün servetlerinden olabiliyorlardır. Bir taraf bu şekilde fakirleşirken kimilerinin yağma faaliyetleri onları varlık sahibi kılmıştır. İstanbul yangınlarına dair en eski bilgilere göre II. Bayezid devrinde İstanbul yangınları g r lm ştir (1539). Bu yangın Osmanlı Dönemindeki büyük yangınların ilkidir. En büyük yangınlar arasında sayılacak başka bir örnek ise 1633 Cibali yangınıdır ve üç gün devam etmiştir. 1660 tarihindeki yangın takip eden örneklerdendir. Yangının bilançosu 3-5 bin insanın ölümü ile neticelenmiştir. Robert Mantran’a göre bu sayı 40 bin iken Hammer’in bildirdiği yanan ev sayısı 280 olup insan ölümleri hakkında tespiti bulunmamaktadır. 1688 Balıkpazarı’ndaki yangın Haliç kıyılarına kadar sıçrayan bu yangında yine büyük tahribatlar yaşanmıştır. 1633-1660 tarihindeki büyük yangınlardan sonra üçüncü büyük yangın 17 Temmuz 1718’de Cibali’de Tüfenkhane’de çıkmış ve “harik-i kebir” ismiyle anılmıştır. R zg rın etkisiyle

icra etmek üzere 1858 yılının Mart ayında Edirne'ye gönderilmiştir. Ayrıca Maliye Nezareti tarafından altı ay zarfında 80.000 kese sabit hasılat ve aidat yüzdesi almıştır (Atatürk Kitaplığı, Mütferrik Evrak, nr. 58207). 1859 (H. 1275) ortalarında Rumeli'ye iskân olunan 450.000 muhacirin iskânına bağımsız bir biçimde memur buyurulmuş ve 1865 (H. 1281) tarihlerine kadar iskân edilen göçmenlerin nüfus kayıtlarını tutmakla görevlendirilmiştir. İlk olarak askeri yenilikleri bir nizamla göre uygulamak amacıyla 1836 yılında Seraskerliğe bağlı “Dâr-ı Şûra-yı Askerî” oluşturuldu (Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 24). Dâr-ı Şûra Azalığına kabul edilen şahısların akıllı, devlete sadakatli ve askeri zekaya sahip olanlar arasından seçilmesine önem verilmiştir. Nusret Paşa sayılan meziyetleri barındırdığından ötürü 1865 (H. 1281) yılında “Mirlivalık” rütbesine sahipken Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azası olarak atanmıştır. Askeri sınıfta yer alan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyeleri sahip oldukları görevler haricinde farklı işler için de görevlendirilmişlerdir Nusret Paşa'nın da ek olarak Çeçen muhacirlerinin Osmanlı Devleti'ne sevkleri için memur olarak görevlendirilmiş olduğu görülmektedir. Nusret Paşa görevini tamamlayıp sekiz ay sonra İstanbul'a geri dönmüştür (Atatürk Kitaplığı, Mütferrik Evrak, nr. 58207).

1869 (H.1286) tarihinde feriklik rütbesi verilerek Halep Fırka-ı Askerîyesi Kumandanlığına memur edilmiştir. Dâr-ı Şûra-yı Askerîde aza olarak yer alan Nusret Paşa zamanla Şûra Reisliğine yükselmiştir. Şûra reisi olarak görevlendirilen kişilerde güven esas alındığından Nusret Paşa'nın da devletin gözünde güvenilir bir konumda olduğu ifade edilebilir (Aksu, 2004, s. 51). Nusret Paşa 2 Şubat 1872 tarihli irade ile Dâr-ı Şûra-yı Askerî Reisliğine atanmıştır. Bu görevde bir yıl kalmıştır. Dâr-ı Şûra Reisliği görevinin sonlanmasına dair kimi rivayetler mevcuttur. İleride daha detaylı anlatılacak olan Gazi Osman Paşa ile yaşadığı problemin bu duruma neden olduğu söylenmektedir. 1877'de (H. 1293) Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehriyârî unvanını almıştır. Ayrıca Nusret Paşa'nın, İkinci Ordu teftiş memurluğu (Lütfi, 1989, s. 118), Üçüncü Ordu (BOA, Y.PRK.AZJ. 22/73), Dördüncü Ordu ve Altıncı Ordu Müfettişliği (BOA, HR.MKT. 473/ 99) yaptığı arşiv vesikalarından anlaşılmış olmasına rağmen bu

etkilediği alan Unkapanı'na kadar ulaşmıştır. İki gün boyunca devam etmiştir. 51 bin ev 2283 dükkân, 228 fırın, 80 değirmen, 171 cami ve mescit kullanılmaz bir hal almıştır (Ürekli, 2010 , s. 112-114).

görevlere atama tarihleri ve görev sırasında yürüttüğü faaliyetlere ilişkin bilgilere rastlanmamıştır.

Nusret Paşa askerî kökenli valilerden olup birçok farklı bölgede görevde bulunmuştur. Fakat görev süresi boyunca yürüttüğü faaliyetler hakkında sınırlı veriye ulaşılmıştır. Müellifi Sinan Kuneralp olan, 1999'da kaleme alınan “*Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839- 1922)*” isimli eserde Ankara Valisi olarak tayin edilişi Mayıs 1872-Ocak 1873 olarak gösterilmişken, Koçak’ın aktardığına 1871-1872 tarihleridir (Kuneralp, 1999, s.114 ; Koçak, 2013, s. 27-30). Nusret Paşa’nın valilik yaptığı vilayetlerin ilki Selanik Valiliğidir. 19 Mart 1872 yılında tayini padişah tarafından uygun görülmüştür (BOA, İ.DH. 648/45019). Bu görev iki üç ay gibi kısa bir süre devam edebilmiştir. Bu kısa zaman zarfında dahi Nusret Paşa halktan kimselerle problemler yaşamıştır¹¹. Aynı yıl 18 Mayıs 1872 yılında Ankara Valisi olarak tayin edilmiştir (BOA, MKT.MHM. 454/13). Selanik Valiliği süresince bazı askerî görevlerde de bulunan Nusret Paşa’nın Ankara Valiliğine gitmek için Selanik’ten hareket ettiği belirtilmektedir (Özcan, 2019, s. 105). Müşir rütbesine sahip olan Nusret Paşa, 1871-1872 yılında Ankara Valiliği görevini üstlenmiş ve bu süre iki ay kadar devam etmiştir (Koçak, 2013, s. 29-30). Bu sürenin yaklaşık yedi ay devam etmiş olduğu yönünde yaklaşımlar da mevcuttur (İğdi, 2013, s. 233). Nusret Paşa’nın üstlenmiş olduğu valilik görevlerinde sık sık görev yerinin değiştirildiği fark edilmiştir. Bu durumun farklı sebepleri olabileceği gibi temelde bölge halkıyla yaşadığı sorunlar bulunmaktadır¹². Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerle görevden alınan

¹¹ Selanik Valiliğinden ayrıldıktan sonra dahi Nusret Paşa hakkında Babıâliye şikâyetler iletilmiştir. Bunların dikkat çeken bir örneği Terzizâde Mehmet Hulusi Ağa’da görülmektedir (BOA, ŞD. 2874/12, 2874/12, 2872/34)

¹² Ankara Vilayet Defterdarı İbrahim Salim Efendi ile Nusret Paşa arasında yaşanan anlaşmazlıktan ötürü Nusret Paşa’nın Ankara Vilayet Defterdarının ölümüne sebep olduğuna dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Nusret Paşa, kendisine mal edilen bu suçlamayı kabul etmemiştir. Konu hakkındaki haklılığını kanıtlamak maksadıyla sadarete rapor göndermiştir. Nusret Paşa, Ankara Defterdarıyla arasında çıkan problemlere yönelik söylemlerin asılsız olduğunu belirtmiştir. Nusret Paşa yazdığı raporda defterdarın başka bir yere nakl olması yönünde talimat verdiğini bunun ise devlet kademesinde yer alanların görevlerini iyi bir şekilde icra etmesinden öteye geldiğini ifade etmiştir. Ankara Vilayet Defterdarından istediği şey bütün memurlardan beklediği gibi görevine gerekli ihtimamı göstermesiydi (BOA, A.MKT.MHM, 466/90). Ankara Vilayetinin hesap işlerinin vilayet nizamnamesine göre hesaplanıp kayd edilmesini, muhasebe kaleminde biriken evrakların düzenli bir şekilde işleme alınması için uyarılarda bulunmuştur. Nusret Paşa, Defterdara bu uyarıları dostça yapmasına karşılık dikkate alınmadığını belirtmiştir. Nusret Paşa bu tavrının sadece Defterdar İbrahim Salim Efendi’ye karşı olmadığını akrabasından olanlara dahi aynı tavrı sergileyip Allah rızasını kolladığını ifade etmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 466/90). Nusret Paşa’nın yazdığı raporun Babıâli tarafından incelenmesi sonucu

memurlara, yeni bir işe başlayıncaya dek mazuliyet maaşı vermiştir (BOA, ŞD. 2872/34). Nusret Paşa'nın da bu yolla 7.500 kuruş mazuliyet maaşı aldığı arşiv kaynaklarında görülmektedir. Maliye Nezaret-i Celilesi tarafından Ankara Valisi Nusret Paşa'ya 7.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, ŞD. 2872/34). 1872-1873 yılında muhacir idaresinden sorumlu olan Nusret Paşa Şura-yı Devlet Azalığına tayin edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 473/98).

Nusret Paşa'nın valilik yaptığı vilayetlerin bir diğeri ise Trabzon'dur Ocak-Temmuz 1875'te (22 Zilhicce 1291) tekrar valiliklerle göreve devam eden Nusret Paşa Trabzon Valisi olarak Osmanlı Devleti hizmetinde görevine devam etmiştir. Trabzon eski Valisi Saffet Paşa'nın görevinin son bulması ile Şura-yı Devlet Azası Nusret Paşa tayin edilmiştir (BOA, A. MKT. MHM. 473/98; BOA, ŞD. 2884/05; Kunalalp, 1999, s.144) Osmanlı arşivinde Nusret Paşa'nın Trabzon Valiliğine tayin edilmesine dair vesika şöyledir:

“Trabzon vilayeti valisi devletlu Saffet Paşa hazretlerinin ‘azliyle yerine Şûrâ-yı Devlet Azâsından devletlu Nusret Paşa hazretlerinin ta’yîni tenzîb kılınmış ise de emr-u irâde isâbet’âde cenâb-ı pâdişâhi her ne vecihle şeref ifzâ-i senûh ve sūdûr buyrulur ise mantûk-ı münîfi icrâ olunacağı beyânıyla tezkîre-i senâveri terkîmine iktidâr kılındı efendim” (BOA, İ. DH. 695/48615)

“.... Pirâ-yı ta’zîm olan iş bu tezkîre-i sâmiye asifâneleri manzûr-ı hümayûn hazret-i şâhâne buyrulmuş ve tenzîb ve istiyzân-ı ‘âli hıdmetleri üzere muşâru’l-ileyh Nusret Paşanın Trabzon vilayetine ta’yîni müte’alluk ve şerefsūdûr buyrulan emr-u fermân cenâb-ı mülûkâne mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmağla ol bâbda emr-u fermân hazret-i veliyyu’l-emrindir” (BOA, İ. DH. 695/48615).

17 Şubat 1875'te (11 Muharrem 1292) Trabzon Valisi Nusret Paşa fermanın okunması ve ardından nutuk irâd edilmesiyle memuriyetine başlamıştır. 30 Aralık 1875 (2 Zilhicce 1292) tarihinde Nusret Paşa'ya rütbe-i Mir-i Miran tevcih edilmiştir (Durmaz, 2018, s. 571).

konu hakkında Nusret Paşa'nın haklı olduğu ve hakkındaki suçlamaların esassız olduğu ortaya çıkmıştır. Defterdar İbrahim Salim Efendi'nin ölüm sebebi ise kalp rahatsızlığı olarak belirtilmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 466/90).

Adana Valisi Mahmud Nedim görevden ayrıldıktan sonra Ocak-Temmuz 1876 senesinde Nusret Paşa müşir unvanı ile Adana Valisi olarak görev yapmıştır. Bu altı ay boyunca Adana halkı, Nusret Paşa'nın bölgede kargaşa çıkarma potansiyeline sahip olduğunu ve halka sebepsiz yere zulmettiğini belirterek Nusret Paşa hakkında şikayetlerde bulunmuşlardır (BOA, HR.TO. 553/20). Bu şikayetler neticesinde Nusret Paşa görevden alınarak yerine hakkında önceden gerçekleşmiş bir şikâyet bulunmayan ve iki yıl kadar görevde kalacak olan Kastamonu eski Valisi Mehmet Tevfik Paşa tayin edilmiştir (BOA, İ.MMS. 55/2437).

Yaklaşık bir yıl süren bekleyişten sonra Selanik Valisi Derviş Paşa'nın başka bir memuriyetle görevlendirilmesi üzerine Nusret Paşa bir kez daha Selanik Valisi olarak tayin edilmiştir (1877 Haziran) (BOA, İ. DH. 746/61007; BOA, İ. DH. 746/61007; Kunalalp, 1999, s.144). Bu tayin ile ilgili olarak Ahmed Lûtfî Efendi *“Malum olan hodbinliği sebebiyle Dâr-ı Şûrâ riyaset-i Nusret Paşa'dan tahlis olunmuş ise de Selanik Eyâleti tahlis-i mezkure feda olunmasıyla beraber arttırılan rütbe-i vezaretle revîş-i devlete bir bâr-girân daha tâhmil olunmuştur”* diyerek Dâr-ı Şûrâ'nın Nusret Paşa'dan kurtulduğu ancak Selanik'in ise feda edildiğini ve bunun devlete yük getirdiğinden bahsetmiştir (Lûtfî, 1989, s. 17) Selanik'te üç ay süren ilk valiliğinin ardından kendisi hakkında yapılan şikayetler ve bölgedeki huzursuzluklardan dolayı görevinden alınmış olma ihtimali olsa da (Öztürk, 2022, s. 29), bu defa bölge ahalisi kendisine hürmet göstermiştir (Özcan, 2019, s. 57). Bu esnada gösterdiği başarılarından ötürü Basra Valiliğine de görevlendirilmesi teklif edilmişse de Nusret Paşa bu teklifi kabul etmemiş ve Selanik Valiliğine devam etmek istediğini belirtmiştir. 2-3 ay sonunda Yunanlıların Rumeli'deki Osmanlı topraklarına taarruz için hazırlandıkları işitildiğinden gerekli tedbirlerin alınması için Nusret Paşa'nın yerine askerî olarak daha yetkin görülen Edirne eski valisi İbrahim Paşa görevlendirilmiştir. Nusret Paşa'nın ise Sırbistan Hududunun muhafazası için oluşturulan askerin başına geçmesi için İstanbul'a dönmesi istenmiştir (BOA, MB.İ. 42/19; İ.DH. 760/62018; BOA, Y.EE. 84/109). Görev yaptığı kısa süre içerisinde halkın güvenini kazanan Nusret Paşa için bölge halkı tarafından sadaret makamına teşekkür edilen bir mahzar gönderilmiştir (BOA, HR.TO. 463/60) Selanik Valiliğinde üç ay kadar kısa bir sürede görevini tamamlayan Nusret Paşa ardından Yaver-i Ekrem olarak İstanbul'da uzun bir süre devlet kademesindeki vazifelerine devam etmiştir.

Yaverlik Farsça kökenli bir kelime olup “*yardımcı*” manasında kullanılmıştır. Lügat anlamı da yardımcı olarak bilinmekle birlikte asistan olarak tarif edilmektedir. Sultan Abdülaziz’e Mısır seyahatinde eşlik eden Serasker Fuat Paşa’nın rütbe olarak Mısır Valisi’nden daha yüksek bir mevkide olduğunu göstermek amacıyla ona 12 Mayıs 1836 tarihinde Yaverlik unvanı verilmiştir (Çelik, 2009, s.549). Yaver-i Ekremler eğitilmiş ve Avrupa’da uzmanlaşmış kişilerden seçilirlerdi. Yaverlerin günümüz meslek erbabında olduğu gibi kendilerine has kıyafetleri bulunmakta ve maaşları da Hazine-i Hassa ve Nizamiye Hazinesi tarafından ödenmekteydi. Sultan II. Abdülhamid döneminde etkinliği artan Yaver-i Ekremlik makamı, Sultan Abdülhamid’in görevinin son bulmasıyla tasfiyesine başlanılan ilk makam oldu. Çünkü bu makam Sultan Abdülhamid’in kuvvetinin bel kemiğini oluşturuyordu. II. Meşrutiyet ilan edilmeden önce yaverlik sınıfı tartışmaya açık bir hal aldı. Sultan II. Abdülhamid’e sunulan teklif sonucu 117 olan yaver sayısı 63’e düşerek 28 Temmuz 1909 yılında (H.10 Şevval 1327) eski değerini bariz bir şekilde yitirmiş oldu (Karaca, s. 2-13). Nusret Paşa da 1877’de Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehriyâri unvanı almıştır. Ayrıca Yaveran-ı Şehriyariden Nusret Paşa’ya değerli taşlarla bezenmiş olan “*Nişan-ı Osmani*” verilmiştir (BOA, İ. DH. 889/70749).

Nusret Paşa’nın dünyevi ve siyasi fikri hakkında birbirinden farklılık arz eden çok sayıda görüş mevcuttur. Çoğu kesim tarafından tasvip edilmeyen karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Bununla beraber inatçı ve anlık olarak (kişi fark etmeksizin) verdiği tepkiler özellikle devlet erkanından olmak üzere birçok kişi tarafından yadırganmıştır. Mahmud Celâleddin Paşa *Mir’at-ı Hakikat* adlı eserinde Nusret Paşa’nın herkese zararı dokunan ve deli biri olduğunu anlatmaktadır. *Padişahın Baştabibi Deli Morivini* açık açık *Ahmed Vefik Paşa’ya karşı kıskırtıp* padişah’ın *Ahmet Vefik Paşa’nın yerine kabineye başka birini getirmesi için ikna etme girişiminde* bulunduğu ifade edilmiştir (Celaleddin, 1983, s. 602-603). Nusret Paşa’nın kabinedeki değişimi kendi adına mı yahut kendisine yakın bir isim için mi ayarlamaya çalıştığına yönelik mevcut bilgilere ulaşılmamıştır. Ancak ileri de devlet yöneticileriyle yaşadığı problemler göz önünde bulundurulduğunda yönetimde icra etmiş olduğu idari başarıların yanında genel olarak idarecilerle tekrar eden sorunlar yaşamıştır.

Nusret Paşa’ya “*deli*” lakabı verildiği gibi bazı kaynaklar bu durumun aksini belirtmektedir. Nusret Paşa’nın karakterine yönelik kimi eleştiriler olsa da Paşa’yı ve

görüşlerini takdire şayan bulup övgüde bulunan devlet adamları da olmuştur. 1860-61 tarihli arşiv belgesinde Edirne’de teftiş memuriyetinde bulunduğu esnada Uzuncaabad civarında Amerikalı Hoca Mariyam’ın beraberindeki yolcularla birlikte öldürülmesi ve mallarının gasp edilmesi üzerine suçluları yakalayan Nusret Paşa’ya İstanbul’da bulunan Amerika tebaasını memnun ettiğinden Amerika Sefareti tarafından albüm gönderildiği belirtilmektedir (BOA, İ. DH. 511/34797).

Her ne kadar bazı politikacılar ve devlet adamları Nusret Paşa’dan memnun olmasalar da devlet tarafından pek çok defa taltif edilmiştir. Yine 1878 tarihli arşiv vesikasında¹³ Dar-ı Şura-yı Askerî Azasından Nusret Paşa’ya ikinci ve beraberindeki Hasan Fehmi Efendi’ye üçüncü rütbeden Nişan-ı Osmâni; Mihran Bey’e birinci ve Mehmet Ağa’ya üçüncü rütbeden Nişan-ı Mecîdi ihsan edilmiştir (BOA, İ. DH. 773/62942). Yine yardımcı milis askerler (Asakir-i Muavene) için oluşturulan komisyonun başkanı olarak Nusret Paşa tayin edilmiştir. Bu hizmeti karşılığında Nusret Paşa’ya 1.500 kuruş maaş verilmiştir. Ayrıca Osmanlı’nın son zamanlarında, Cumhuriyetin başlarında kullanılan mirliva ve birinci ferik rütbeleri arasında bulunan feriklik rütbesinin Sultan II. Abdülhamid’in buyurmasıyla Nusret Paşa’ya verilmesi uygun görülmüştür (BOA, MB.İ. 35/221).

Mabeyn Kâtibi olan *Tevfik Biren Bey* ise hatıralarını anlattığı “*Saray’daki Bazı Eşhas*” başlığı altında Nusret Paşa’yı şöyle anlatmaktadır. “*Orijinal bir insandı. Odamıza geldiği vakit boynuma sarılarak musaffaha ettiği hiç hatırımdan çıkmaz.*” Bunun yanında “*deli olarak anlatılan ama akıllı olan nadir insanlardan olduğuna*” vurgu yaparak Nusret Paşa’ya karşı olan sevgi ve saygısını anlatmıştır (Biren, 1993, s. 41-42). *Meşhur Adamlar Hayatları ve Eserleri* isimli kaynakta Nusret Paşa’nın deli lakabıyla anılmasının sebebinin mizacından kaynaklı olduğu belirtilmiştir (Alâettin, 1933-1935, s. 1197).

Nusret Paşa’nın şahsına yönelik yorumları döneme tanıklık etmiş zatların dilinden anlatan başka bir eser ise Semih Mümtaz’ın eseridir. Ona göre “*Deli Nusret*

¹³ “*Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki. Dâr-ı şûrâ-yı Askerî azâsından devletlû Nusret Paşa Hazretlerine ikinci ve hey’et-i meb’ûsân meclisi sâbık izzetlû Hasan Fehmi Efendi’ye üçüncü rütbeden Nişân-ı Osmânî i’bândan ‘atufetlu Mihrân Bey Hazretlerine birinci ve tebdîl-i eskisi Mehmed Ağaya üçüncü rütbeden Nişân-ı Mecîdi ihsân buyrulmuş olduğundan muâmelât-ı lâzimesinin icrâsı şerefsudûr buyrulan emr-u fermân mekârim Nişân-ı cenâb-ı şehnişâhi muktazâ-yı ‘âliyesinden olmağla ol babda emr-u fermân hazret-i veliyyu l-emrindir.*” (BOA, İ.DH, 773/62942).

Paşa ismiyle meşhur Müşir Nusret Paşa vardı. Hünkâr; aynı zamanda yaveri olan bu zata çok yüz verir ve sık sık huzuruna celbederek iş buyururdu. Bu paşa haddizatında iyi bir adamdı. Fakat delişmendi. Patavatsız konuşur; lakırdıyı ölçmezdi. Bir kabahati de hünkâr ne söylerse zabteder ve naklederdi. Padişahın demesini beklemeden potlar kırardı. Binaenaleyh padişahı bazı defalar müşkül bir mevkie sokardı.” (Mümtaz, 1948 , s. 87)

Görüldüğü gibi Nusret Paşa'nın devlet kademlerindeki konumuna karşılık kişiliğine ve yaptığı faaliyetlere ilişkin hem olumlu hem de olumsuz yönde yorumlar bulunmaktadır. Olumlu yorumların Nusret Paşa'yla fikir olarak aynı tarafta olanlardan, olumsuz yönde yorum yapanların ise genellikle sorun yaşadığı kişilerden kaynaklandığı söylenebilir. Bu devlet adamlarından özellikle Mithat Paşa ve Sırrı Paşa ile yaşamış olduğu sorunlar dikkat çekmektedir.

Nusret Paşa ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti'nde hizmetlerini yürütürken sorun yaşamışlardır. Sorunun temelinde ise otoriter ve idareyi tam anlamıyla elde tutmak isteyen iki yöneticinin çatışması bulunmaktadır. Midhat Paşa 1864 yılında Tuna Vilayet'ine vali olarak atandığında Nusret Paşa, muhacir iskân memuru olarak görev yapmaktaydı. Nusret Paşa'nın Tuna Valiliğini Bâbîâliye şikâyet ettiği bir belgede; Varna Kaymakamına muhacirler için hazırlık yapmasını söylediği halde hazırlıkların yapılmadığını, Balçık iskelesine gelen muhacirlerin sokaklarda perişan olduğunu belirtmiştir (BOA, A.MKT.UM. 816/6). Sadaret bu gerekçe ile Tuna Valiliğine ikazda bulunmuştur (BOA, A.MKT.UM. 816/8). Bu uyarı Midhat Paşa'yı öfkelendirmiştir (Korkmaz, 2016 s. 204-205). Midhat Paşa da sadarete yazı yazarak Nusret Paşa'nın valiliğe danışmadan kafasına göre hareket ederek sorunları çözmeye çalıştığını belirtmiştir. Aynı zamanda Nusret Paşa'nın vilayetin kapasitenin üstünde muhacir gönderip iskân işlerini zorlaştırdığını ve uğraşması gereken asıl işi bir tarafa bırakıp başka memurların işlerine karıştığını yazmıştır. Olay üzerine Nusret Paşa derhal İstanbul'a çağırılmıştır. Sadaret tarafından Erkan-ı Harb Kolağası Şakir Efendi'nin geçici olarak Nusret Paşa'nın yerine görevlendirilmesi istenmiştir. Sadaret, Midhat Paşa'nın emirlerine uyulup ortak çalışma yürütmelerini istemişse de iki paşa arasındaki sorun daha da kızışmıştır (BOA, MVL. 1074/17).

Midhat Paşa, Nusret Paşa'yı görevinden attırmak için türlü yollar denemiş ve bu baskılara dayanamayan Nusret Paşa 24 Ocak 1865 yılında istifa edip İstanbul'a dönmüştür. Nusret Paşa'dan boşalan komisyon memurluğuna yeni bir görevli istenmiştir (Korkmaz, 2016, s. 206).¹⁴ Ancak Midhat Paşa'nın gelen memurlara yönelik baskıcı tavırlarının tekrarlanmasından endişe edildiği için memur görevlendirmesi yapılmayıp bu görev de Midhat Paşa'ya verilmiştir.

Midhat Paşa, Nusret Paşa'nın Tuna'da muhacir komisyonu görevini üstlendiği dönemlerde muhacirlerin ağırlıklı olarak bu bölgelere çok dağınık bir şekilde iskân ettirildiklerini buna ek olarak iskân kayıtlarının da düzenli olarak tutulmadığını bildirmiştir. Midhat Paşa komisyon memuriyetini devralır almaz işleri bir nizamla göre planlamak için çalışmalara girişmiştir. Vidin'de bulunan muhacir memurlarından olan Erkan-ı Harb Kolağası Şakir Efendi, Şumnu'da bulunan katiplerden Tahir Efendi'yi Rusçuk'a davet ederek muhacirlerin iskân olacakları bölgeleri ve giderleri hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır.

Nusret Paşa görevinden istifa etmiş olsa da Midhat Paşa'nın kimi yakıştırmalarından kurtulamamıştır. Muhacirler için ayrılan parayı kendi namına harcadığını, Belgradçık, Lom ve Sahra köylerindeki evleri kullanmak, muhacirlerin temel gıda ihtiyaçlarının karşılanması için bölge halkını zorlaması, iskânların bilinçli değil rast gele yapıldığı gibi ithamlarda bulunmuş ve bazı durumları da belgelerle ispatlamaya çalışmıştır (BOA, A.MKT.UM. 833/23). Midhat Paşa'nın Suriye Valiliğini yürüttüğü dönemde Nusret Paşa'nın, Midhat Paşa hakkında şikayetlerin ve suçlayıcı söylemlerin yer aldığı jurnaller bulunmaktadır. Buna karşılık Midhat Paşa da Nusret Paşa'ya meydan okuyarak her türlü muhakemeye hazır olduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 2016, s.441). Nusret Paşa ve kendisiyle hemfikir olan kişiler Midhat Paşa hakkında çok fazla yazıp çizmişlerdir. Mesela Nusret Paşa'nın bir jurnalinde Midhat Paşa yanlılarının Kadri Paşa ve bazı devlet ricali tarafından kayırıldıkları belirtilmiştir (BOA, Y.EE. 79/73). Sultan Abdülaziz'in ölüm sebebinin araştırıldığı dönemde Nusret Paşa'nın ve Surûrî

¹⁴ Nusret Paşa'nın iskân-ı muhacirin memuriyeti sona erdiğinden, bundan böyle Palu ve Batman suyu arasındaki muhacir iskânları hususunda yetkili makamların Kafkas halklarının yetkili isimleriyle (Reisleri) ve Erzurum Valiliği iskân faaliyetlerini ortak yürütülecektir (BOA, MVL. 714/37).

Efendi'nin yazdığı jurnaller padişahın aklında Midhat Paşa'ya karşı şüpheler uyandırmıştır.

Sultan II. Abdülhamid ve Midhat Paşa fikir olarak uyuşmamışlardır. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına vesile olan isimlerden biri olan Midhat Paşa, Sultan Abdülhamid'in tahta gelmesinden beş ay sonra padişah tarafından Brendizi Limanı'na sürgün edilmiştir. Midhat Paşa ailesiyle birlikte en azından Girit Sahili'nde bir yerde yaşamak istemiştir. Başında Sultan II. Abdülhamid'in olduğu ve aralarında Nusret Paşa'nın da bulunduğu bir grup Midhat Paşa'nın geri çağırılıp çağırılmaması yönünde toplanıp sürgünün devam etmesine dair karar vermişlerdir (Şimşek, 2018, s. 37). Ancak hem sürgündeyken gösterdiği faaliyetler (Korkmaz, 2016, s. 390-392; İnal, 1982, s. 377) hem de halkın vereceği tepkide çekinilmesi üzerine Midhat Paşa'ya Suriye Valiliği görevi verilir (BOA, Y.EE.79/64).

Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın varlığını saltanatı için tehlikeli buluyordu. Çünkü Sultan II. Abdülhamid'den tahtı alıp V. Murad'a verme tehlikesi vardı (Orhun, 1989, s. 218-219). Sultan Abdülaziz'in ölümünde parmağının olduğu gerekçesiyle Nusret Paşa'nın da dahil olduğu bir komisyon kurulmuştur¹⁵ (Şimşek, 2018, s. 41). Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu olanların soruşturulması savıyla Midhat Paşa yargılanır, mahkûm edilir ve netice de cezasını çekerken öldürülür.

Nusret Paşa ve Midhat Paşa arasında vuku bulan olaydan ileri gelen husumette Sultan II. Abdülhamid'in iki paşaya karşı takındığı tavır farklılık göstermektedir. Nusret Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid tarafından korumacı bir tavırla desteklendiği açıktır. Midhat Paşa'nın Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı için tehlike olması ve bu yönde padişahın sürekli olarak vehimli davranması Midhat Paşa ve taraftarlarına karşı mesafeli davranmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla oluşturduğu ekipte aralarında Nusret Paşa'nın da olduğu Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Yusuf Rıza Paşa ve birçok paşanın

¹⁵ Mahmud Celaleddin Bey, Mahmud Nedim, Surûî Efendi, Cevdet Paşa, ile bazı saray erkanından oluşmuştur (Şimşek, 2018, s. 34-43).

bulunduğu ve Sultan II. Abdülhamid'in gözünde önemli olan isimler yer almaktaydı (Çetinsaya, 2016, s.371).

Nusret Paşa'nın benzer tavırları Sırrı Paşa'ya karşı da sergilediği bilinmektedir. Nusret Paşa'nın hem Sırrı Paşa hem de Midhat Paşa¹⁶ ile aynı sorunları yaşamasının nedeninin yönetim anlayışı bakımından aynı fikirde olmamalarından kaynaklandığı düşünülebilir.

Nusret Paşa ve Sırrı Paşa arasındaki sorunların temelinde ise Bağdat ve havalisinin sahip olduğu dinamikler vardı. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı son dönem idari taksimatta sancak ve kazalara bölünen vilayetlerde yönetim ve idare söz konusu olunca yetkililer arasında çatışmalar ve görev paylaşımı konusunda bazı sorunlar baş göstermiştir. Aşiret ve mezhepler arasında yaşanan sorunların, memurların yasa dışı uygulamalarının ve yöneticiler arasındaki çekişmenin giderilmesi için bu hizmetleri sağlayabilecek valilerin atanması yoluna gidilmiştir. Bu yolla görevlendirilen valilerden olan Sırrı Paşa¹⁷ 24 Kasım 1889'da Bağdat'a vali olarak tayin edilmiştir. Bağdat'taki görev süresi 1 yıl 6 ay 12 gün olarak kayıtlara geçmiştir (Köksal, 2014, s. 200). Vali olarak Sırrı Paşa'nın faaliyetleri değerlendirildiğinde özellikle belediyeceliğe verdiği önem dikkat çekmektedir. Bu anlamda Sırrı Paşa, belediye reislerinin şehrin temizliği, refahı ve imarı gibi konularda üstlerine düşen vazifeleri yerine getirmediklerini düşünmekle birlikte çeşitli bayındırlık hizmetlerini (Hindiye Kanalı, su bentleri, çeşmeler ve sokak temizliği vb.) icra etmiştir. Bu hizmetlerin yanı sıra özellikle belediye seçimleri ile ilgili zaman zaman gazetelere yazılar vermiştir. Çünkü Sırrı Paşa bölgede yaşanan olumsuzlukları, halkın belediye seçimlerinde

¹⁶ Ekim-Kasım 1822'de İstanbul'da doğdu. Asıl adı Ahmet Şefik'tir. Midhat mahlasını da Divanı Hümayun Kalemine getirilmesiyle almıştır. Divan-ı Hümayun Kalemlığının ardından 1840'ta Sadaret Mektûbî Kalemlığıne tayin edilmiştir. 1844-1848 tarihleri arasında Şam, Konya ve Kastamonu'da Divan Katipliği vazifelerini yürütmüştür. Akabinde Meclis-i Vâlâ'ya bağlı mazbata odasında görev alıp başarıları dolayısıyla ikinci yılında Serhalifelğe atanmıştır. Çeşitli soruşturmalarda görevlendirilmiş ve göstermiş olduğu başarılar sonucu dikkat çekmiştir. Padişah Abdülmecit tarafından 1861 tarihinde vezirlik rütbesi ve Paşalık unvanıyla Niş Valiliğine atanmıştır. 1864'te yayınlanan "*Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin*" hazırlanmasında etkin rol oynayan Midhat Paşa Tuna Vilayeti'ne atanmıştır. Midhat Paşa Bağdat, Edirne, Selanik, İzmir, Suriye Valiliklerinde de görevlendirilmiştir. Sonrasında Sultan II. Abdülhamid tarafından Arabistan'da Taif Kalesine sürgün edilen Midhat Paşa 8 Mayıs 1884 gecesi boğularak öldürülmüştür (Çetinsaya & Buzpinar, 2020, s. 7-8).

¹⁷ Sırrı Paşa, 1844 yılında Girit'te doğmuştur. Divan Efendiliği göreviyle başlayan memuriyeti mektupçu muavinliğinden sonra farklı şehirlerde farklı görevlerle devam etmiştir (Köksal, 2014, s.199-200).

yapmış olduğu hatalı tercihlere bağlamaktadır. Paşa'nın üstünde durduğu diğerk bir husus ise Bağdat'ta bulunan aşiretlerin aralarındaki sorunlardır. Sırrı Paşa'nın aşiret sorununa ilişkin geliştirdiğı çözüm önerisi, aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmeleridir. Hayvancılık yapan göçmen aşiretlerin ve tüccarların kârlı alışverişı Bağdat aşiretlerini Osmanlı hükûmetine karşı minnetsiz duruma getirmekteydi. Buna göre bu ticari ilişkilere sınır getirilip aşiretlerin Osmanlı'ya bağlılığını arttırmak gerekmekteydi. Böylece seyyar aşiretler devlete fayda getirecek işlerde bulunacak ve vergi ödeyeceklerinden yaşanabilecek sorunların önüne geçilebilecekti (Köksal, 2014, s.199-218).

O esnada Erzurum Kumandanı olan Nusret Paşa Altıncı Ordu Müfettişı olarak Bağdat'ta sürülmüştür. Nusret Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen bir isimdir. Öyle ki Nusret Paşa'nın hastalandığı bir dönemde Sultan II. Abdülhamid bu duruma çok üzölmüştür (BOA, Y.PRK. BŞK. 11/86). Bu kadar yakın bir ilişkinin olduğu bir durumda yaşanan bu sürgünün sebebi ise “*Ecnebi Gazeteleri Tercümesi*” 12 Haziran 1887 (H. 20-07-1304) başlıklı arşiv vesikasına göre Nusret Paşa'nın İran'la İngiltere'ye karşı Babiâlinin ve padişahın haberi olmaksızın gerçekleştirdiğı ittifakın öğrenilmesidir. Bunun üzerine ilk olarak Altıncı Ordu Müfettişliğine ardından da aynı görevle 1888'de Bağdad'a sürölmüştür (BOA, Y.PRK.TKM.12/22).

Nusret Paşa'nın Bağdat'ta bulunmasına dair başka fikirler de mevcuttur. Bu fikirlerden birine göre Nusret Paşa sorunlu biriydi, birçok kişi hakkında suçlayıcı jurnalleri bulunmaktaydı. Bu durum yüzünden Nusret Paşa sevilmeyen bir kişi olarak nitelendirilmiştir. Nusret Paşa'nın karakterine yönelik olan dışlayıcı tavra ilaveten hakkındaki şikayetler sebebiyle Altıncı Ordu Müfettişı olarak Bağdat'a gönderildiğı belirtilmiştir (Parmaksızoğlu, 1977, s. 353). Nusret Paşa'nın Bağdat'a gönderilmesinin de orada yürüttüğü faaliyetlerin de olumlu yönde sonuçları olmamıştır. Öyle ki Bağdat'a gider gitmez pek çok makamdan Nusret Paşa hakkında İstanbul'a şikayetler art arda gitmeye başlamıştır.

Bu noktada Sırrı Paşa'nın tüm uğraşlarına ek olarak onu derinden üzen başka bir mesele ise Nusret Paşa ile yaşadığı sorunlardı. Nitekim 10 Nisan 1890 tarihinde Sırrı Paşa Dâhiliye Gümrüğü Nazırı İzzet Bey'e gönderdiği mektubunda bu rahatsızlığını dile getirmektedir. Hatta söz konusu mektupta Osmanlı Devleti'nin

herhangi bir vilayetinde yaşanan sorunların çözümünün Nusret Paşa ile uğraşmaktan daha kolay olduğunu da söylemektedir (BOA, Y.PRK.ZB. 5/57). Paşa'nın bu şekilde yakınmasının nedeni Nusret Paşa'nın sık sık Osmanlı hükûmetine göndermiş olduğu şikâyet yazılarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim Nusret Paşa, Osmanlı hükûmetine sürekli Bağdat'ta yönetimin güvenlik ve asayişini sağlayamadığına ilişkin ağır ithamlarda bulunan telgraflar göndermiştir. 1890'da gönderdiği bir telgrafında¹⁸ Sırrı Paşa'nın idari görevine yönelik eleştirilerde bulunmuştur (BOA, Y.PRK.ASK. 61/116). Nusret Paşa'nın yaptığı şikâyetlere karşı Sırrı Paşa da Yıldız Sarayı'na şikâyet telgrafları çekmiştir. Sırrı Paşa yine bir telgrafında, Nusret Paşa'nın yaverinin evine zorla girmesi üzerine şikâyetinde bulunmuştur. Beraberinde bulunan kişileri (Vilayet İdare Meclisi Azası, Vilayet Mektupçusu ve Belediye Müfettişi) şahit göstererek haneye tecavüzde bulunan yaverin ancak zabtiyeler vasıtasıyla durdurulabildiğini ifade etmiştir. Sırrı Paşa bu olayı suç olarak kabul etmiş ve durumun aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin şanına da laf getireceğinden Babiâlinin müdahale etmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. (BOA, Y.PRK.UM. 17/70). 25 Temmuz 1890'da Sırrı Paşa'nın Nusret Paşa'ya yönelik şikâyetleri sadrazam tarafından dikkate değer görülmüş ve Nusret Paşa'nın uyarılması istenmiştir (BOA, DH. MKT. 1745/10). Sırrı Paşa 21 Nisan 1891 tarihinde Başkitabet Dairesine yazdığı bir yazıda ise kendisinin Bağdat halkının gözünde yönetici olarak takdir kazanmış biri olduğunu belirtip Nusret Paşa'nın suçlamalarının şahsına olan düşmanlığından ileri geldiğini ifade etmiştir. Sırrı Paşa, aynı yazıda Nusret Paşa'nın sahte mühürler kullanıp kendi lehine olan yazılar yazdığını ve Nusret Paşa'nın kendisine iftira attığını belirtmiş ve bu şikâyetlerin değerlendirilmesinde kendisinden izahat alınmasını istemiştir (BOA, Y.PRK. BŞK. 21/9).

Sırrı Paşa'nın, 28 Ağustos 1890'da Mabeyn-i Hümayûn Başkitabetine gönderdiği yazıda; Nusret Paşa'nın Mirza Musa adlı bir kişinin arazisini kendi malıymış gibi satışa çıkardığını, beraberindeki bazı askerlerle araziye sahiplendiğini söylemiştir. Sırrı Paşa duruma ekleme yaparak Nusret Paşa'nın Bağdat'ta bulunmaya devam etmesinin halkı kışkırtmaktan öteye geçmeyeceğini vurgulamıştır (BOA, İ. DH.

¹⁸ “Gadr ve zûlm itmeği caiz ve kendü itikadınca vâcib görmekte olan takımdan olduğu izhar etmiş...” aynı belgenin devamında askerî alımlarda “şân u saltanata muvaffâk şa’şa’a ile kırâat” a uymadığını ifade etmiştir (BOA, Y. PRK. ASK. 61/116).

1191/93183). Mirza Musa ve Nusret Paşa arasındaki arazi mevzusu vilayet erkanının olaya dahil olmasına neden olmuştur. Olayın tahkiki için Hacı Hasan Paşa, Nakib Efendi'nin ve vilayet memurlarının da dahil olduğu geniş bir tahkik heyeti oluşturulup Nusret Paşa hakkında gereğinin yapılması için toplanmışlardır. Tahkikat sonuç raporunda Nusret Paşa'nın suça yönelik davranışlarda bulunmadığına, yaşananların tamamen iftiradan ibaret olduğuna vurgu yapıp Nusret Paşa'ya karşı bu suçlayıcı tavrı takınanların görevlerini kötüye kullandığı gerekçe gösterilerek yargılanmaları istenmiştir (BOA, Y. PRK. KOM. 8/34; Köksal, 2014, s. 252). Sırrı Paşa, aynı gün 28 Ağustos 1890'da Sadrazama gönderdiği yazıyla Nusret Paşa'nın askerlerin görevlerini kötüye kullanmaları için teşvikte bulunduğunu bu durumun ise askerîyenin şerefine zarar vereceğini söyleyerek gereğinin yapılması için Sultan II. Abdülhamid'den talepte bulunmuştur. Sadrazam Kâmil Paşa, Nusret Paşa'nın daha önceki usulsüzlüklerini de göz önünde bulundurarak gereğini padişaha arz etmiştir. Sırrı Paşa, Nusret Paşa hakkındaki usulsüzlüklere karşı konulması yolunda verdiği uğraşların sonuçsuz kaldığının farkındaydı. Taleplere cevaben valilerin asıl işleri olan *"hukuku muhafazaya memur edildiklerini"* hatırlatmasını yaparak Nusret Paşa'ya sadareten ve vilayet makamından asıl görevinden şaşmaması için bir defalık uyarı yapılması uygun görülmüştür (BOA, BEO. 32/2395; BOA, İ. DH. 1191/93183). Ancak bu uyarı Nusret Paşa da Sırrı Paşa'nın beklediği yönde değişikliğe sebep olmamış hatta Nusret Paşa kendisine karşı oluşturulmak istenen bir algı olduğunu ve bu algının kendisini yıldırmaya yönelik yapıldığını savunmuştur (BOA, Y. PRK.ASK. 69/42; BOA, DH. MKT. 1819/129). Sırrı Paşa Bağdat valisiyken yürüttüğü başarıları övmeyi sevmediğini ama Nusret Paşa'nın karalama çalışmalarına karşılık Bağdat'ta bugüne kadar gerçekleştirdiği yenilikleri (özellikle Hindiye Seddi) ve sağladığı huzur karşısında aksini iddia edenlerin vatan haini olduklarına atıfta bulunup Nusret Paşa'ya göndermede bulunmuştur (BOA, Y.MTV. 49/109). Nusret Paşa da İngiltere'nin Fırat üzerinden kanal açma girişimlerini konu alarak Sırrı Paşa'nın İngiltere ile ortak hareket ettiği yönünde suçlamalarda bulunmuştur (BOA, Y. PRK.ASK. 90/82). Nusret Paşa hakkında olup biten hiçbir eleştiriyi ve uyarıyı kabul etmemiş ve hatta aleyhinde tahkikat yapan kişilerin açıklamalarını kabul etmeyip tarafgirlik ile suçlamıştır (BOA, Y. MTV. 52/45).

Bağdat Valisi Sırrı Paşa ve Altıncı Ordu Müfettişi Nusret Paşa'nın uzun süre devam ettirdikleri bu mücadele, hükûmetin idari intizamını ihlal eden bir şekil aldığından iki paşanın başka yerlere gönderilmesi uygun görülmüştür (BOA, Y.A.HUS. 283/8). Bunun üzerine Sırrı Paşa Bağdat'tan ayrılmıştır. Ama Nusret Paşa vilayette kalmaya devam etmiştir. Kâmil Paşa, Nusret Paşa'ya karşı Sırrı Paşa'yı korumaya yönelik bir tavır sergilemiştir. Sırrı Paşa'nın vilayetten ayrılmasından sonra Nusret Paşa'nın da Bağdat'tan alınması istemiştir. Sırrı Paşa, aslında yapılması gerekenin de bu olması gerektiğini gidecek biri varsa onun da Nusret Paşa olduğunu söyleyerek Paşa hakkında “*şuuru halel-pezîr*” (şuurunu kaybetmiş) sözlerini ifade etmekten de geri durmamıştır. Sadrazam Kâmil Paşa; Nusret Paşa'nın, valinin başına bela olarak görevini icra etmesine engel olduğunu halk tarafından da bu gerçeğin bilindiğini söylemiştir. “*Kâmil Paşa, ayrıca bu durumun içte ve dışta olumsuz tesirleri olacağını, Nusret Paşa bölgeden kaldırılmadıkça ve valiliğe “Sırrı Paşa'dan daha muktedir” birisi getirilmedikçe Bağdat'ta herhangi bir değişiklik olmayacağını*” da ifade etmiştir (BOA, Y.A. HUS. 248/44). Kâmil Paşa'ya göre Nusret Paşa'yı dizginleyen kişi Sırrı Paşa'ydı ve onun da gitmiş olması ile meydan Nusret Paşa'ya kaldığından bu hususun çözümü için Babîâlîye başvurmuştur ancak Babîâlî talebi kabul etmeyip Sırrı Paşa'nın yerine bölgeye Hasan Paşa'nın memur tayin edileceğini belirterek arîzayı cevaplandırmıştır (BOA, İ.DH. 1237/96876; Köksal, 2014, s. 253-254). Böylece Bağdat Bölgesinde Sırrı Paşa yerine Nusret Paşa tercih edilerek aralarında vuku bulun husumette görevinden alınan Sırrı Paşa olmuştur (BOA, Y. A. HUS. 248/74). Sırrı Paşa, 22 Temmuz 1891 tarihinde becayiş yapılarak Diyarbakır Valiliğine gönderilmiştir. (BOA, ŞD. 944/35 BOA, İ. DH. 1237/96876).

Vali değişikliğine rağmen Nusret Paşa'nın Bağdat'ta yaşadığı rekabet son bulmamıştır. Bağdat Valisi Hasan Paşa da Nusret Paşa ile bir mücadele içerisine girmiştir. Nusret Paşa'nın hükûmeti protesto eden yazılar kaleme alıp bu yazıları Bağdat'ta bulunan yabancı ülke konsolosluklarına verdiği iddia edilerek Altıncı Ordu Müfettişliği görevine son verilmesi talep edilmiştir (BOA, Y.A.HUS. 244/54; 283/8). Ayrıca Nusret Paşa'nın kahvehanelerde Osmanlı Devleti aleyhinde konuşmalar yaptığı ve kendisine müdahale eden polislerle hitaben “*İngiltere tebaasındanım devletinizin tâbiyetini kabul etmem*” dediği de sonraki süreçte iddia

edilmiştir (BOA, Y.PRK. UM. 29/11). İddiaların ağırlığı göz önünde bulundurularak Nusret Paşa'nın 10 Ocak 1894 yılında Bağdat'tan ihraç edilmesi, Altıncı Ordu Müfettişliğinden azl edilmesi (BOA, Y.MTV. 49/109) ve Bağdad Valisi tarafından Adana'ya sürülmesi talep edilmiştir. Ayrıca başka yerlere firar etmemesi için Zaptiye Nezareti gözetiminde tutulması hususunda emir verilmiştir (BOA, Y.PRK. UM. 29/11).

Nusret Paşa'nın vilayet yöneticileri ile yaşamış olduğu problemler değerlendirildiğinde Gazi Osman Paşa¹⁹ verilebilecek başka bir örnektir. Osman Paşa 1878'de Hassa Müşirliği yaptığı dönemde ordunun ıslah edilmesi için Yıldız Sarayı'nda oluşturulan komisyon faaliyetlerine katılmıştır. Ordunun ıslah edilmesi yönünde Tunuslu Hayreddin Paşa, Nusret Paşa gibi bazı yöneticilerle problemler yaşamıştır. Çünkü ismi geçen paşaların ıslahat anlayışına ters olarak Osman Paşa yapılacak olan ıslahatların kültüre bağlı kalınarak gerçekleştirilmesi fikrini savunmuş²⁰ aksi takdirde Osmanlı'nın bağımsızlığının zedeleneyeceğini düşünmüştür. Osman Paşa, bu noktada aydın kesimin muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır (Hülagü, 1996, s. 248-249). Bunun yanında kişisel rekabetler ve makam hırsı²¹ nedeniyle dönemin devlet adamlarından olan Nusret Paşa, Fuad Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa ve İngiliz Büyükelçisi Henry Layard da Osman Paşa aleyhinde çeşitli ithamlarda bulunmuşlardır (Çavdar, 2020, s. 41-42). Özellikle ıslahat hareketlerinin devam etmesi için çaba harcandığı zamanlarda Fuad ve Nusret Paşalar Osman Paşa'ya karşı yolsuzluk suçlamalarında bulunmuşlardır. İstanbul'da askerî kumandan olarak görev yapan Fuad Paşa, Osman Paşa'nın Rusların maşası olarak kullanıldığını iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Halbuki 8 Temmuz-10 Aralık

¹⁹ Asıl adı Osman Nuri olan Gazi Osman Paşa Tokat'ta doğmuştur. Doğum tarihi hakkında farklı söylemler bulunmakla birlikte kabul gören tarih 1833'tür. Astım hastalığından dolayı sıkıntılar yaşayan Gazi Osman Paşa, 4-5 Nisan 1900 tarihinde vefat etmiştir. Beşiktaş Askerî Rüstiye'sinde beş yıllık öğrenim süresini doldurduktan sonra Mekteb-i Harbiyye'ye başlayarak 1853 yılında eğitim süresini tamamlayıp mezun olmuştur. 93 Harbi esnasında, Plevne sahalılarında gösterdiği başarılar sayesinde şanı Osmanlıda ve Avrupa'da yayılmıştır. Rumeli, Suriye-Cebel-i Lübnan'da, Girit'te ve Manastırda çeşitli görevler icra ederek muhtelif rütbelere layık görülmüştür (Yenice & Fidan, s. 17-19).

²⁰ Nusret Paşa'nın da geleneksel İslâmi kültürden uzak olmadığı bilinmektedir. Ancak yaşanan sorunların kişisel sorunlardan kaynaklı olduğu söylenebilir (Kanat, 2017, s. 74).

²¹ İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'e göre Fuat ve Nusret Paşaların Gazi Osman Paşa'ya karşı takındıkları tavrın sebebi Osman Paşa'nın saraydaki etkinliğini sarsmaktır. Bunu başarmaları durumunda Sultan II. Abdulhamid'in, Gazi Osman Paşa'yı vali olarak Yemen'e göndereceğini böylece Nusret Paşa'nın Saray Mareşallliğini alacağını ümit ettikleri ifade edilmiştir (Hülagü, 2000, s. 120-123).

1877 tarihleri arasında Plevne’de yaşanan savunma savaşlarında (Plevne Muharebeleri), Gazi Osman Paşa’nın Ruslara karşı verdiği mücadele 19. yüzyıl tarihinde ender görülen bir savunma örneği teşkil etmiştir. Bu iddialardan rahatsız olan Osman Paşa, Nusret Paşa ve Fuat Paşa’nın kendisine karşı suçlamalarını gereksiz ve kışkırtıcı bulup konu hakkında Sultan II. Abdülhamid’e müracaat etmiştir. Bu kişilerin görevlerinde kalmaya devam etmeleri durumunda diğer memurların da istifa edebileceklerini söyleyip Fuad ve Nusret Paşa’nın Dar-ı Şura Azalığındaki görevlerinden uzaklaştırılmalarını talep etmiştir. Sultan Abdülhamid bu talep üzerine Fuad Paşa’yı huzuruna çağırıp konu hakkındaki gerekçelerini dinlemiştir. Fuad Paşa, savunmasında Nusret Paşa’yı da konuya dahil ederek Osman Paşa hakkında kendisinde belgelerin olduğunu söyleyerek Osman Paşa’nın devlete faydası olmayan bazı kıymetsiz zevatı himaye ettiğini ve buna ek olarak yolsuzluk yaptığını ifade etmiştir. Fuad Paşa, Osman Paşa’nın ciddi boyutta gerçekleştirdiği bu yolsuzluk hareketlerinin mahkemeye taşınmasını istemiş ve mahkeme sonucunun Osman Paşa lehine olması durumunda istifa edeceklerini söylemiştir (Hülagü, 2000, s. 120-123). Sultan II. Abdülhamid Osman Paşa’ya yönelik şikayetlerin doğru olup olmadığını netleştirmek için Sadrazam başkanlığında bir heyeti görevlendirmiştir. Heyet Osman Paşa’ya karşı olan Nusret Paşa ve Tunuslu Hayrettin Paşa’yı uzlaştırmak için çabalamış ama sonuç alamayıp davadan çekilmiştir. Bunun üzerine 17 Haziran 1879’da özel bir mahkeme oluşturulmuştur. Mahkemenin vardığı hükme göre Osman Paşa’nın şahsına yönelik olan suçlamaların haklılık payı olmadığı ve iddiaların asılsız oluşu söylenmiştir (Çavdar, 2020, s. 41-42). Bu hüküm iki paşanın da görevden alınmasına neden olmuştur. Sultan II. Abdulhamid, Osman Paşa’nın yapılan suçlamalardan aklanması üzerine cuma namazına giderken arabasına alarak paşaya olan güvenini göstermek istemiştir (Hülagü, 2000, s. 120-123). Nusret Paşa’nın adı geçen isimlerle yaşadığı sorunların kişisel ihtilaflardan ileri geldiği düşünüldüğü gibi padişahın gözünde değerli olup Osmanlı Devleti’nin üst mevkilerine layık görülen kişileri hedef aldığı görülmektedir (Celaleddin, 1983, s. 602-603). Nusret Paşa’nın yükselmek adına mı hareket ettiği yoksa sadece karşı çıktığı politik hususları mı dile getirdiği tam olarak anlaşılamamakla birlikte devletin zirvesindeki kişilerle girdiği rekabet dikkat çekicidir.

2.2. Nusret Paşa'nın Layihaları

2.2.1. Nusret Paşa'nın masonlar hakkında yazdığı layiha

Masonluk Fransızca bir kelime olup “*duvarcı*” anlamına gelmektedir. Tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Eldeki delillere göre masonluğun tarihi, Orta Çağ Avrupası'na dayanmaktadır. Masonlar amaçlarının iyi ve erdemli insanlar yetiştirmek, kardeşliği yaymak, insanlığın hürriyeti için çalışmak, fikir ve sosyal yönden gelişim sağlamak ve olgunluk kazandırmak olduğunu aktarmışlardır (Azmi, 2003, s. 95-99).

Masonluk, 1717 yılında İngiltere’de kurulduktan sonra ilk loca 1721’de Fransız Masonları tarafından İstanbul’da kurulmuştur. Buna karşılık Türkiye Büyük Locası meşrutiyetin ilanından sonra 1909’da ancak kurulmuştur. İskenderun Locası Osmanlı Devleti’nde adı bilinen ilk loca olup, İskoç Büyük Locası’na bağlı olarak 1748’de Halep’te kurulmuştur. Kırım Savaşı’nın doğu ve batıyı yakın temasa itmesi sonucunda da yeni locaların kurulduğu söylenmektedir.²² Bilinen ilk Türk masonlarının listesi kabarık olmakla birlikte adı geçen ilk isimler Çelebizade Sait Çelebi, İbrahim Müteferrika ve Humbaracı Ahmet Paşa’dır. Mason olarak ismi geçen başka bir kişi ise Sultan V. Murad’dır. Sultan II. Abdülhamid tahta geldiği ilk yıllarda V. Murad’dan dolayı masonluk ile ilgili faaliyetlere müdahale etmezken, V. Murad’ın vefatıyla masonluğa karşı tavrını sertleştirmiştir. Bu durum mason localarının İstanbul dışında açılmasına zemin oluşturmuştur. Açılan locaların en önemlisi İtalyan Obediyansı’na bağlı olarak Makedonya’da kurulan localardır (Acar, s. 130-135).

Masonluğun Osmanlı Devleti’ndeki seyrini, masonların asıl faaliyetlerinin neler olduğunu, bu örgütte ismi geçen kişilerin kimler olduğunu, kimin kime hizmet için bu faaliyetleri icra ettiğine dair Nusret Paşa’nın 1878 yılında kaleme aldığı ve Sultan II. Abdülhamid’e takdim ettiği rapor Nusret Paşa’nın görüşlerini içermektedir. Nusret Paşa ve Midhat Paşa arasındaki ihtilafın da varlığı göz önüne

²² Osmanlı Devleti 1853-56 yıllarında Rusya ile meydana gelen Kırım Savaşı sonrasında Rusya’ya karşı Avrupa’nın gücünden faydalanmak istediği için mason localarının Osmanlı’daki faaliyetlerine müsamaha göstermiştir (Özcan, 2003, s. 98)

alındığında özellikle Midhat Paşa'nın çevresinde bulunan zatların masonluğu üzerinde durulmuştur (Türe, 2016, s.38).

Rapora göre masonluk üç kademeli hiyerarşik bir yapı²³ göstermektedir. Bu kademeler içerisinde yer alan Osmanlı yöneticileri arasında valiler, sadrazamlar, nazırlar ve Şura-yı Devlet Azaları yer almaktadır. Nusret Paşa, Midhat Paşa'nın yetiştirdiği kişilerin Osmanlı Devleti'nin zararına olacak faaliyetlerde bulunduğunu belirtmiştir. Bahse konu olanlara en yakın vakitte müdahale edilip önlem alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Midhat Paşa ve yandaşlarının devlete ve dine sahip çıkmayan, devlet namına fayda getirecek işlerde bulunamayacaklarını söylemektedir. Devamında aynı konuya değinilerek Midhat Paşa'nın Avrupa'yı memnun etmek adına çalıştığını, Osmanlı Devleti'nde bunu durduracak bir zatın olmadığını, olsa dahi saltanattan kişiler olmadıklarından başarı gösteremeyeceklerini ifade etmiştir. Nusret Paşa, masonluk faaliyetlerini Osmanlı'da güçlendiren bu kişilerin hanedan üyeleri arasına da sirayet ettiklerini, V. Murad'ın dahi bu teşkilata üye olduğu belirtmiştir (BOA, Y.E.E. 79/60).

Aslında rapor Midhat Paşa'yı hedef alan bir mahiyetteydi. Nusret Paşa'ya göre Midhat Paşa, Hindistan ve Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan İngiltere'nin savunucusudur ve aynı zamanda onun politikaları sayesinde 93 harbine girilmiştir. Bu yönüyle Nusret Paşa, Midhat Paşa'yı ihanetle suçlamaktadır (BOA, Y.E.E. 79/60).

Nusret Paşa'ya göre İngiltere, hedeflerine ulaşmak için Rumeli'de halk arasında ayaklanmalar çıkartarak Osmanlı'yı zayıflatmak için çalışıyordu ve Osmanlı'nın bu duruma gelmiş olmasının sebebi İngiltere'nin himaye ettiği isimlerin Osmanlı içinde yürüttüğü faaliyetlerdir. Rapora göre dinsiz İngiliz savunucuları mason locaları tarafından desteklenmişlerdir ve padişahı, devleti yönetmede etkisiz hale getirip Osmanlıda kendi fikirlerini savunacak kişileri yerleştirmeyi amaçlıyorlardı (BOA, Y.E.E. 79/60).

²³ Hiyerarşinin ilk derecesini en alt kademede yer alan çıraklık oluşturur. Bu da savunmasız çocukluğu sembolize etmiştir. İkinci derece kalfalık hiyerarşisinin sembolü gençliktir. Üçüncü derece ise ustalık ile sembolize edilmiştir. Üç dereceye "Remzi dereceler", "felsefi dereceler" denmiştir (Azmi, 2003, s. 95-99). Nusret Paşa'nın sıraladığı masonluk listesinin yanında ikinci ve üçüncü dereceden masonların da kaydedildiği görülmektedir.

Bu görüşleri aslında dolaylı olarak Nusret Paşa'nın meşrutiyete karşı çıktığını göstermektedir ki, Nusret Paşa, padişahın gücünü sınırlandıran parlamenter sistemi de mason faaliyeti olarak değerlendirmiş olmalıdır. Nusret Paşa, Osmanlı'yı parçalamaya yönelik davranışlar sergileyen bu kesimin bertaraf edilip yerlerine devlete ve dine sadakatli olan kimselerin getirilmesini elzem görmüştür. Bunun da kolay bir yolunun olduğunu belirten Nusret Paşa, Padişah'ın bir grup tebaanın desteğini alıp İslâm'a uygun kuralların benimsenmesiyle mümkün olacağını söylemiştir. Ayrıca Nusret Paşa'ya göre Müslüman görünüp, mason olanların ülkede iskân olunmamaları istenmiştir. Buna ek olarak Hristiyan olup dinlerinin kurallarına uymayanların da Osmanlı Devleti bünyesinde çalışmalarına izin verilmemelidir.

Tablo 1. Nusret Paşa'nın Raporunda Adı Geçen Bazı Mason Üyeleri

Sadrazam Safvet Paşa	Petersburg Sefiri Şakir Paşa
Eski Sadrazamlardan Edhem Paşa	Yanya Valisi Ahmet Rasim Paşa
Mısırlı Halim Paşa	Süleyman Paşa
Ahmet Vefik Paşa	Redif Paşa
Rüşdü Paşa	Ahmet Eyüp Paşa
Sadık Paşa	Trablus Valisi Sabri Paşa
Damat Mahmud Paşa	Bağdat Valisi Kadri Paşa
Şura-yı Devlet Reisi Ali Paşa	Girit Valisi Kostal Adosidi Paşa
Midhat Paşa ²⁴	Diyarbakır Valisi Abdurrahman Paşa
Bursa Valisi Said Paşa	Kara Todor Aleksandır Paşa
Adana Valisi Ziya Paşa	Şeyhülislam-ı Esbak Hayrullah Efendi

Nusret Paşa'nın verdiği bu isimlerin ortak özelliği, İslâm diniyle alakası olmayan, İngiltere için çalışan ve aynı zamanda Midhat Paşa yandaşı olmalarıdır (BOA, Y.E.E. 79/60; Türe, 2016, s.38-45). Paşa'ya göre Ulemaların masonluğu

²⁴ Raporda hakkında detaylı bilgi verilmeyip sadece dinden dönmüş olduğu belirtilmiştir.

benimsememeleri masonluğu Hristiyan öğretileri arasında görmelerinden kaynaklanmaktadır. Dönemin ulemasına göre masonluk, dinlerindeki boşluğu doldurabilmek adına Hristiyanlar tarafından oluşturulmuştur ve aslında Müslüman olmaları halinde, dini eksiklerini de dolduracaklarından bu fikirlerinden kopabileceklerdir (Azmi, 2003, s. 95-99). Her ne kadar Nusret Paşa ulemanın masonluğu benimsemediğini söylemişse de yazdığı isimlerden bazıları ulemaandır ve dönem itibarıyla masonluğun etki alanı gün geçtikçe genişlemektedir (Türe, 2016, s. 38-45).

2.2.2. Nusret Paşa'nın Irak layihası

Basra Körfezi ve Irak çevresi 19. yüzyılda Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin merceğindeydi. Büyük Britanya İmparatorluğu bu bölgelerde siyasi ve ekonomik gücü için nüfuzunu genişletme amacı güdüyordu. Devlet adamları artan İngiliz tehdidinin farkına vararak gereken tedbirlerin alınmasını sağlamak amacıyla layihalar hazırlamaya başladılar. Vilayetlerin temel dinamiklerinden bahseden bu raporlar daha çok merkezden gelen bürokratlar ve bölgenin yerlisi olan idareciler tarafından hazırlanıyordu (Bektaş, 2019, s. 223). Bu bağlamda Altıncı Ordu Müfettişi olduğu dönemde Müşir Nusret Paşa'nın kaleme alıp padişaha sunduğu 28 Nisan 1909 (H 06-04-1327) tarihli “*Mazi ve Müstakbel Irak'ın Ahvaline Dair Layihadır*”²⁵ başlıklı raporu Basra Körfezi, Osmanlı Irak Bölgesindeki siyasi olaylar ve Irak'taki aşiretlerin durumu olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. Rapor bir Osmanlı subayının gözünden İngilizlerin bölgedeki politik manevralarını değerlendirmesi nedeniyle oldukça kıymetlidir.

Osmanlı merkez idaresinin özellikle zaman zaman taşra idaresinde yaşadığı otorite ve güç kaybı, bugün Ortadoğu olarak adlandırılan coğrafyanın İngiltere için öneminin artmasını sağlamıştır. Zira Napolyon'un Mısır'ı işgali ile başlayan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ayaklanması ve Süveyş Kanalı'nın inşası gibi gelişmelere bağlı olarak Fransa'nın da bölge üzerinde yer tutma arayışı vardı ve İngiltere,

²⁵ “*Mazi ve Müstakbel Irak'ın Ahvaline Dair Layihadır*” Müşir Nusret Paşa bu raporu 1896 yılında Altıncı Ordu Fahri Müfettişi olarak Bağdat'tayken kaleme almıştır. Bu resmî rapor iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm kırk beş sayfadan oluşmakta ve Irak Bölgesi ve Basra Körfezi'nin tarihi geçmişi ve güncel olaylar hakkında birçok bilgi içermektedir. Yedi sayfadan oluşan ikinci bölüm, Irak bölgesindeki bölgesel aşiret ve mezhepler hakkında demografik ve sosyal bilgileri ele almıştır (BOA. Y.EE, 11/ 3).

Fransa'nın bu politikasının Hindistan ticaret yolu nedeniyle kendisine zarar vereceğinin farkındaydı. Basra Körfezi de bu süreçte stratejik mahallerden birisi olmuştur. Bu bölgenin Osmanlı idaresinde kalması İngiltere için sorun teşkil etmese de Fransa'nın ya da herhangi bir devletin Nil vadisi ile Basra Körfezi arasında kalan bölgeye hâkim olmasına izin veremezdi. Dolayısıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi kaybetmesi olasılığına karşılık kendi çıkarlarına faaliyet göstermeye başlamıştır. Ayrıca Irak'ı ekonomik olarak stratejik bir bölge konumuna getiren Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki dış ticaret canlılığı da İngiltere'nin ticari girişimlerinde önem arz etmiştir. Bu bağlamda, İngiltere, sömürge altına aldığı ulaşım yollarını korumak, sürekli gelir sağlamak ve ticaret gücünü elde tutmak için Nil Nehri ve Basra Körfezi arasındaki bölgenin kontrolünü elinde tutmak istemiştir (Bektaş, 2019, s. 227). Elbette Osmanlı bu durumu kabullenmeyip toprak bütünlüğünü korumak için çabalamış ancak İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin faaliyetlerine tamamen engel olamamıştır.

Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin faaliyetlerini izah eden bir layiha kaleme alarak hükümetin, İngiltere'nin meydana getirdiği tehlikenin farkında olmadığını ve dolayısıyla kontrolü sağlayamadığını belirtmektedir. Söz konusu layihada İngiltere'nin sadece bu bölgede değil Arap Yarımadası ve Afrika'ya dair planlarından da bahsedilmektedir. Ayrıca Nusret Paşa raporunda Irak ve Basra Körfezi ile ilgili Osmanlı idari düzeninin zayıflığı, Osmanlı askerî gücünün donanım ve eğitim eksikliği, aşiret sorunları, misyonerlik faaliyetleri, Şii tehdidi ve İngiltere'nin güç mücadelesi gibi konulara da yer vermiştir (BOA, Y.EE. 11/3). Nusret Paşa raporunda İngiliz tehdidine ilişkin pek çok sebep ortaya koymuştur.

Nusret Paşa raporunda Irak'taki Altıncı Ordunun Basra Körfezi'ni korsanlara karşı toprakları korumak için dahi gerekli askerî teçhizata sahip olmadığını belirtmiştir²⁶. Dolayısıyla İngilizlerin bölgedeki üstünlüğünü sadece siyasi değil aynı zamanda askeridir çünkü Osmanlı Devleti korsanlarla baş edemediği için İngiltere'den yardım almıştır. Böylece özellikle Basra Körfezi

²⁶ “Evvela Altıncı Ordu-yı Hümayunlarının yalnız ismi ve çerçevesi mevcut olup ordu kelimesinin müstelzem olduğu kaffe-i levazımat ve edevat ve emlakın-i askerîye ile mevaki-i müstahkeme ve dar-ı mühimmat ve mükemmel cephane-i umumi ve eslihanane gibi birçok şeyleri mefkut bulunmuştur.” (BOA. Y.EE, 11/ 3)

kıyılarında İngiltere, bizzat hükümetin izniyle askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. (Bektaş, 2019, s. 233). Nusret Paşa, İngiltere'nin ticaret yollarının kontrolü amacıyla Muhammara ve Şattü'l-Arap şehirlerini ve Dicle Nehri'nin güneyini işgal ettiğini ve iki İngiliz gemisinin ticaretlerini bahane göstererek Osmanlı'nın izni olmaksızın Bağdat ve Şattü'l-Arap'ta kalıcı olarak yerleştiğini söylemiştir. Bunlara ek olarak Paşa, İngiltere'nin savaş gemilerinin sık sık körfez kıyılarında sefer yaptığını ancak Osmanlı Devleti'nin bu hamlelere yönelik halkını koruyacak donanmadan yoksun olduğunu belirtmiştir (BOA, Y.EE. 11/3).

Nusret Paşa'nın Osmanlı hükümetini eleştirdiği bir diğer konu ise İngilizlerin bölgede yürüttüğü eğitim ve misyonerlik faaliyetleri üzerinedir. Irak'taki çocuklara İngilizce öğretimi yoluyla kendi fikirlerini aşıl原因an İngiltere, aynı zamanda yerli halka Hristiyanlığı anlatan kitaplar dağıtmıştır ve bu faaliyetlere karşı herhangi bir tedbir alınmamıştır. Zira, *"Bu durumdan bizim vali ve memurlarımızın acaba ne kadar bilgisi vardır ve ne kadar haberdardırlar?"* (BOA, Y.EE. 7/16; Kılıç, 2021, s.332). Nusret Paşa bu tespitleri neticesinde, Irak'ta yaşayanların İngiliz misyonerlik faaliyetlerinden korunması için padişaha talepte dahi bulunmuştur (Bektaş, 2019, s. 234) .

Nusret Paşa'nın layihasında vurgulan bir diğer husus ise Irak Bölgesi'nde huzursuzluk çıkaran aşiretlerdir. Irak toplumu önemli ölçüde aşiret bağlarıyla örgütlenmiştir ve çok sayıda aşiret bulunmaktadır. Raporda ismi geçen bazı kalabalık aşiretler şunlardır: Aneze, Cafer ve Şammar Aşiretleridir²⁷. Nusret Paşa, Şammar Aşireti'nin Ben-i Udvan, Veled-i Ali ve Ben-i Sehir aşiretleriyle birlik olduğunu ve güçlenerek Şam, Kudüs ve Harran Bölgelerine saldırıp yağmacılık yaptıklarını söylemektedir. Ayrıca Şammar Aşireti lideri olan İbn-i Reşid'in Hicaz Bölgesi'ndeki hâkimiyetini hem valinin hem de diğer aşiretlerin desteğini de alarak arttırdığını belirtir. İbn-i Reşid, halkı Şammar Mir Asek'in soyundan geldiğine inandırarak güven sağlamaya çalıştığından bahseden Nusret Paşa, İbn-i Reşid'in bu

²⁷ Şammar ve Aneze Aşiretleri iki kola ayrılmaktır. Aneze Aşireti vakitlerini mevsim farkı gözetmeksizin Halep ve civarında geçirmişlerdir. Geriye kalanların bir kısmı ise yazın (Çöl) ayrı kışın (Bağdat-Diyale) ayrı yerlerde yaşamlarını sürdürmekteydiler. Aşiretlerin aralarındaki akrabalık bağları diğer aşiretlere karşı gerektiğinde birleştirici bir rol üstlenmiştir. Şammar Aşireti ise kışı ve yazı Musul ve Sancar civarında çadırlarda geçirirken diğerlerinin Bağdat'ın Sale Sancağında yaşam sürdürdükleri bilinmektedir (Nazır, 2008, s. 14).

hamlelerini bağımsız bir Arap hükûmetinin kurulması açısından ciddi bir tehdit olarak görmüştür.

Nusret Paşa aşiretlerin bu cesaretli hallerini Osmanlı Devleti'nin ihmalkarlığına ve konu hakkında padişahın yeterince bilgilendirilmediğine bağlamıştır. Bu ihmaller bölgede tedbirlerin alınmasına engel olmuş veya tedbirleri geciktirmiştir. Aşiretlerin mal varlıklarının, hayvan sayılarının ve nüfuslarının tam olarak sayılmamış olmasını da eleştirmiş ve *“Devletin kendilerinden istifade edemediği halka ne halk denir ne de gezip dolaştıkları arazi ve bölgelere devlet mülkü denir.”* sözlerini eklemiştir (BOA, Y.EE. 11/3).

Bağdat'ın sahip olduğu göçebe ve şehir hayatını Nusret Paşa çizdiği haritada açık bir biçimde ifade etmiştir. Ayrıca Nusret Paşa göçebe aşiretler ve yerleşik ahali arasındaki sorunlara da değinmiştir. Yerleşik halk ile göçebeler arasındaki bağ güçlendirilirse yaşanan sorunların büyük ölçüde giderileceğini düşünmektedir. Bunun için de devletin göçebelere arazi tahsis etmesi ve onlardan asker alınması gerektiğini vurgular. Ayrıca aşiretlerin en önemli geçim kaynağının hayvancılık olmasının yerleşik hayata geçmelerine ve ziraatle ilgilenmelerine engel teşkil ettiğini söylemektedir. Nusret Paşa'ya göre devletin aşiretlere hayvan desteğinde bulunarak vergi almasıyla seyyar aşiret hayatının önüne geçilebilirdi (BOA, Y.EE. 11/3). Sonuç olarak Nusret Paşa'nın temel prensibi Osmanlı Devleti'nde varlık gösteren bütün halkları devlet desteğiyle üretici konumuna getirmekti. Nusret Paşa'nın aşiret sorunlarına yönelik geliştirdiği çözüm önerilerinden bazıları ise şöyledir: aşiretlerin hayvan sayılarına ve nüfuslarına göre yazlık ve kışlıkların verilmesi; devlete olan aidyetlerinin sağlanması için aşiretlere mutasarrıflık, kaymakamlık ve müdürlük gibi idari görevlerin verilmesi; ayrıca başkalarının malına ve özel alanına karşı daha korumacı olmaları için de cemaatlere ve kabilelere ayrılmaları gerektiği vurgulamıştır (BOA, Y.EE. 11/3; Nazır, 2008, s. 17).

2.2.3. Nusret Paşa'nın Irak'ta ıslahat önerilerine ilişkin layihası

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çözmeye çalıştığı sorunlardan birisi de taşra idaresinde görülen, merkezden kopuk bir şekilde yönetim sergilemeye çalışan özellikle yerelden atanan yöneticilerin meydana getirdiği sorunlardır. Merkez ve taşra idaresinde yapılacak dönüşümlerle ilgili zaman zaman Osmanlı padişahlarına

layihalar sunulmuştur. Nusret Paşa da “*Devletçe içeriği gizli tutulmak ve gerektiğinde bakılmak üzere Irak ve Arabistan ıslahına dair genel bir layihadır*” başlıklı bir layiha hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid’e sunmuştur.

Bu layiha Nusret Paşa’nın Arabistan ve Irak’taki gözlemlerine dayanarak sunduğu çözüm önerilerini içermektedir. Nusret Paşa, layihada ıslahatların gerekliliği ve bu tarz yeniliklere duyulan ihtiyaç üzerinde durmuştur. Yapılacak olan ıslahatların batıdaki gibi bir program dâhilinde gerçekleştirilmesi ve bir heyet vasıtasıyla yürütülmesi gerekliliğinden bahsetmiştir. Ayrıca bu ıslahat heyetinin bölgeye hâkim ve bu yenikleri gerçekleştirebilecek donanıma sahip uzman kişilerden oluşturulmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Çünkü Nusret Paşa yapılan ıslahat hareketlerinin herhangi bir programa göre değil tek bir kişinin inisiyatifine bağlı olarak gelişigüzel yapıldığını düşünmektedir. Bu yeniliklerin yapılması ile ilgili görevlendirmenin sadece Ömer Paşa’ya verildiğini ve istenilen hedefe ulaşılmadığına vurgu yapmıştır (BOA, Y.EE. 11/3).

Nusret Paşa raporunda ıslahat hareketlerinin yürütülmesi sürecinde birçok engelin varlığından bahsetmektedir. Özellikle Musul ve Kerkük’te bulunan askerlerin başlarında saygı duyacakları komutanlar olmaması ve nedeniyle itaatsiz davranışlarda bulunduklarını, üniformalarını giymeyerek, iç kıyafetleriyle kahvehanelerde vakit geçirdiklerini, askeri güçlerini kullanarak halka eziyet ettiklerini söyleyen Nusret Paşa, ayrıca Musul’daki askerlerin uzun süredir maaş alamamış olmaları yüzünden devlete karşı başkaldırdıklarını ifade etmiştir. Diğer yandan, vergi toplamakla sorumlu olan memurların²⁸ zulmü ve bölgedeki dervişlerin²⁹ ıslahatlara olan karşıtlığı sonucu devletin buralarda yeterli müdahalede bulunamadığından bahsetmiştir

Nusret Paşa, ıslahatlara karşı çıkan bu kişilerin Irak ve Arabistan’daki bu problemlerin nelere sebep olacağını anlayamadıkları için yeniliklere karşı çıktıklarını düşünmektedir. Bu iç karışıklıkların yanında dış tehditlerden de

²⁸ Paşa, Bağdat’ta vergi toplamakla sorumlu memurlardan olan Tabur Ağası Muhlis Efendi ile oğlu Abdullah Çelebi’nin topladıkları vergiyle (şımar-ı araban vergisi) kendilerine at ve kısrak aldıklarını belirtmektedir (Kılıç S. , 2021, s. 6).

²⁹ Bağdat Nakibi Seyyit Süleyman Efendi, biraderi Seyyid Abdurrahim, Ahmet ve Derviş adındaki kişiler ve onlara bağlı gruplar Bağdat Vilayeti’nde zulüm yapmışlardır (Kılıç S. , 2021, s. 6).

bahseden Nusret Paşa, İngilizlerin tekke şeyhleriyle para ve hediye yoluyla iyi ilişkiler kurarak halkı kışkırtma politikası izlediklerini belirtmiştir. Nusret Paşa'ya göre bu kışkırtma faaliyetlerinin doğurduğu olumsuz koşullar nedeniyle ıslahatlar başarılı bir şekilde uygulanamamış ve bunun sonucunda bu bölgeler gelişmemiştir. Mevcut durum böyle devam ederse, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki varlığı tehlikeye girecektir.

Nusret Paşa İngiltere'nin kullanmaya çalıştığı boşlukların doldurulması gerektiği kanısındadır. Bu boşluklardan biri bölgedeki görevlilerin liyakatsizliği ikincisi ıslahat ihtiyacının göz ardı edilmesidir. Nusret Paşa, gözlemleri ve öngörülerine göre birçok öneride bulunmuştur. Özellikle ıslahatlar için devletin tarikatlar ve Avrupa devletleri konusunda dikkatli olmalarına ilişkin önerisini layihada şu sözleriyle “...Devlet-i Aliyye ricali uyanmak ve gözlerini açmak zorundadır. Islahat programına ihanet etmemelidir...” tamamlamıştır. Bunun yanı sıra ıslahatlar için oluşturulacak olan heyetin başarı sağlayabilmesinin yolunu da “... Heyet-i Islahiyye bir kere oluşturulursa, meşru olarak işleri yoluna koyup, nüfus tahrir eder. Kara ve denizdeki Irak ordusunu, üç beş seneye varmadan kolaylıkla Devlet-i Aliyye Irak ve Kıta-i Arabbiyye'nin sahibi ve kuvvetli hâkimi olacaktır...” (BOA, Y.EE. 7/16) sözleriyle ifade etmiştir.

Heyetin hizmetine “Fırka-ı Askerîyenin” verilmesini gerekli bulup aynı zamanda askerî teçhizatında temin edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Nusret Paşa ıslahatların sorunsuz bir biçimde işlenmesi için bütün detayları en ince ayrıntısına kadar düşünmüş ve planlamıştır³⁰. Öyle ki nüfus sayımı yapılması, gelirlerin kaydedilmesi için “Defter-i Hakanî” tutulmasını istemiş ve bölgeyi tanıyan kişilerden harita çizmelerini talep etmiştir. Hatta Nusret Paşa'nın aynı layihanın ekinde açıklamalı bir harita³¹ çizdiği dahi görülmektedir. Ayrıca Nusret Paşa bu

³⁰ “Bununla beraber vali ve resmî memurları Kadiri Dergahına ve özellikle Seyyid Süleyman ve biraderlerine karşı çıkmamaktadır. Şeyhin namıyla anılan bölgelerin ziyaret bahanesiyle ne kadar nüfusu olduğu, ecnebi var ise ne kadar olduğu tespit edilmelidir. Ecnebler şimdiye dek hiçbir zaman 24 saatten daha fazla tutuklanmamıştır. Bu nedenle polis ve zaptiye tarafından çok iyi araştırılıp, bilgi edinildikten sonra ne kadar ecnebi geldiği ve kaç gün tekkelerde kaldıkları, nerelerin adamları oldukları ve diğer durumlarıyla ilgili teftişler yapıp, alınan jurnaller de değerlendirilerek tanzim edilmeli ve bab-ı seraskeri vasıtasıyla hilafet makamına takdim edilmeleri konusunda ordu müşiratine kati emir buyrulmasının uygun olacağı arz olunur” (BOA, Y.EE, 7/14).

³¹ “Harita, İngiltere'nin Hindistan valisi maiyetinde bulunan Madras ordusu merkezi Erkan-ı Harbiyesi'nin İngiltere kabinesinin altında olarak mor ve kırmızı ve diğer renklere boyanmıştır.

ıslahatların takriben on yıl süre içinde tamamlanabileceğini ve başarılı olunabilmesi için ıslahat heyetinin ciddi bir bütçeye ihtiyacı olduğunun bilincindedir. İhtiyaç duyulan bütçenin ise arazi gelirlerinden karşılanabileceğini buna rağmen bütçenin yeterli olmaması durumunda masrafların “*Hazine-i Hassa*” ve “*Hazine-i Maliye*”den karşılanmasının gerekli olabileceğini ifade etmektedir. Ancak “*böyle bir ıslahatı söylemek kolay, marifet bunu uygulamaktadır*” diyerek durumun zorluğunu da kabul etmiştir (Kılıç, 2021, s. 15). Bu konuda heyete danışmanlık desteği vereceğini de eklemektedir.

Nusret Paşa aynı layihada Irak’ta eğitim, ziraat, imar faaliyetleri, nüfus yapısı ve memur görevlendirmeleri gibi konularda görmüş olduğu aksaklıklara ilişkin yapılmasını istediği ıslahat önerilerinde de bulunmuştur. Özellikle bu ıslahatların uygulanabilmesi adına validen memura her kademenin gereğini yapması ve emirlere riayet etmesi gerektiğini belirtmiştir.

Nusret Paşa, İngilizlerin hakimiyet kurmaya çalıştığı eğitim kurumlarının derhal Osmanlı Devleti’nin yapacağı yeniliklerle donatılması gerektiğini düşünmektedir. Çocukların eğitilmesi için oluşturulacak eğitim kurumlarına atanacak öğretmenlerin özellikle Sünni itikadı³² sağlayacak öğretmenlerden seçilmesi gerektiğini söylemiştir.

Ziraatı canlandırmak adına da birtakım önerileri bulunan Nusret Paşa, özellikle Fırat ve Dicle’nin yakın bölgelerinde keşif yapılarak ziraate uygun alanların iskâna açılması gerektiğini ifade etmiştir. Ziraat faaliyetlerinin yürütülebilmesi için deneyimli mühendisleri kullanarak bölgede bulunan ırmaklardan kanallar açtırılmasını ve yağmur sularının kullanıldığı su havuzlarının da yapılarak su ihtiyacının giderilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca kullanılamaz duruma gelen bu tarz yerlerin taraklı vapurlar yardımıyla temizlenip tebaanın vakit geçirebileceği seyir alanları oluşturmasını hedeflemiştir. Çünkü Nusret Paşa sayılan bu imar faaliyetlerinin gerçekleşmesini medeniyetin bir parçası olarak görmektedir.

Bundaki amaç; mor renkle gösterilen Mahalleler Devlet-i Aliyye tarafından doğrudan doğruya idare edilmektedir. Tedricen buraları İngiltere istilasına geçeceği ve sarı boyayla boyanmış olan Cezire-i Arab, Devlet-i Aliyye’nin olmayıp Afrika kıtası gibi hangi devlet ahalisine celb eder ise onun olacağı muhakkak olan yerlerdir” (BOA, Y.EE, 7/14).

³² Arabistan, Harput, Diyarbakır, Musul, Şehr-i Zor, Süleymaniye, Bağdat, Basra ve Necedin’de yetişmiş talebelerden bahs edilmektedir.

İlaveten teşkil olacak vilayet, liva, sancak ve kazalara atanacak vali ve mutasarrıfların dini vecibelere sadık kimselerden seçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda görevlendirilecek kişilerin amaçlarının “*Hilafet-i İslâmi*”yeyi yaşatmak olması gerektiğini, bununla beraber Islah Heyeti’nin de Müslüman ve Hristiyan birliğini sağlayıp Osmanlı Devleti’ne tabiiyetlerini sağlamlaştırmak gerektiğini belirtmiştir (BOA, Y.EE. 7/14; Kılıç , 2021).

Nusret Paşa’nın Irak Bölgesi’nde uygulanacak ıslahatlara ilişkin önerileri, genel anlamda Irak Bölgesi’nde yaşayan halkın refahı, güvenliği ve uzak bir vilayet olan bu bölgenin gelişmesi ve aynı zamanda merkezi otoritenin bu bölgede tesis edilmesi yönündedir. Eğer önerileri dikkate alınırsa İngilizlerin bu bölgeye nüfuz etme çabaları kırılacak ve modern bir Irak ortaya çıkacaktır. Ancak bunun başarıyla sonuçlanması hem devletin hem de heyetin ıslahat konusunda verecekleri önemle sağlanabilecektir.

2.2.4. Nusret Paşa’nın siyasî işlere dair kaht-ı rical hakkındaki layihası

Osmanlı Devleti’nde Sultan II. Abdülhamid dönemi sürecinde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik problemlere ilişkin kaleme alınan layihalardan biri de Nusret Paşa’nın “*Siyasî İşlere Dair Kat-ı Rical (Devlet Adamı Kutluğu) Hakkındaki Layihası*” dır. Nusret Paşa’nın bu layihası Osmanlı Devleti’nin yönetim anlayışı, siyasi yapısı gibi konularda revize olması gerekliliğini anlatmaktadır.

Nusret Paşa’nın aynı tarihlerde kaleme aldığı “*Irak’a dair Nusret Paşa’nın Layihası*” Osmanlı Dönemi’nde yapılmasını gerekli gördüğü ıslahatlara ilişkin öneriler yer alırken “*Siyasî İşlere Dair Kaht-ı Rical (Devlet Adamı Kutluğu) Hakkındaki Layihasında* ise; bu ıslahatların uygulama sürecinin başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için siyasi problemlere yönelik çözüm önerilerine yer vermektedir. Nusret Paşa layihasında devletin baş etmek zorunda kaldığı siyasi problemlerin ıslahatlarla çözülebileceğini vurgulamıştır. Ancak mevcut devlet yönetimi ile bunun sağlanamayacağını düşünmektedir. Nitekim Nusret Paşa, adalet ve hakikati siyasetin vazgeçilmez unsurları olarak görmüş ve şu sözleriyle “... *Zîrâ fıkâdâni-i siyâset imhâ-yı hakikati ve imhâ-yı hakikat izâa-i adâleti ve izâa-i adâlet harâbî-yi tebaa ve memleketi ve harâbî-yi tebaa ve memleket inkırâz-ı devlet ve*

hükûmeti dâîdir ki işte bizim şimdiki halimiz esasen o fıkâdâni-yi siyâset maraz-ı muhlikenin netâyic-i tesirât-ı muzırrasıdır...” belirtmiştir (BOA, Y.EE. 9/26).

Nusret Paşa, ıslahatların önce merkezde uygulanması gerektiğini belirterek aksi halde devlet adamlarının taşra bölgelerinde ıslahatlar için çalışmalarının sonuçsuz kalabileceğini düşünmektedir³³. Paşa’ya göre asıl sıkıntının daha önce devlete faydalı hizmetleri olduğunu inkâr etmese de özellikle Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği devlet adamlarından³⁴ kaynaklandığını bu kişilerin adam kayıyarak devletin yönetim mekanizmalarına liyakatsiz olan tanıdıklarını yerleştirmelerinin Osmanlı Devleti’nin felaketi olabileceğini ifade etmektedir. Devamında Mütercim Rüşdü Paşa’yı da bu kötü yönetimin sorumlularından birisi saymaktadır.³⁵ İsim vermeye devam eden Nusret Paşa: Hamdi, Vefik, Sadık ve Safvet Paşaları da

³³ “... bakılınca bunların da mes’uliyyeti merci ’yyet sıfatıyla yine buraya intikâl edeceği ve burası eski meslek-i idârede devam etdikçe taşrada yapılacak ıslahâtın semeresi görülemeyeceği cihetle şüabât-ı idârenin her kangı cihetine bakılacak olsa mebbe’-i ıslah olacak suver-i seyyiâtı meslek-i mezkûrda göreceğimiz bedihi ve binâen-aleyh mebbe’ ve merkezi bıragub da taşra ıslahı sözleriyle uğraşılması ilel-i bâtına-i müzmine ile ma’lûl ve mariz olan bir vücudun haricden tedavisiyle iştigalin ber-i ayındır” (BOA, Y.EE, 9/26).

³⁴ “Bu binâ-yı metin devleti otuz kırk seneden berü tahribe âlet ve vasıta olan hey’et-i idâre-i merkeziyye arasında Reşid Paşa merhûmun münâsebât-ı hariciyye-i devleti idâreye sebkât eden hidmeti inkar olunamaz ise de o hidmetin gurûr-i seyyiâtından ve yahud agrâz-ı nefsiyye ilcââtından olarak dahil-i daire-i hükûmetde açmış olduğu meslek-i idâre cism-i devletde o günden i’tibâren bir şir-pençe olup bu günkü gün çekdiğimiz elem-i beyyineyi anın tesirâtından inbiâs eden sû-i neticedir ki çünkü ahlâfı dahi müteveffâ-yı müşârûn-ileyhin mekteb-i terbiyesinden çıkmış ve fî’l-hakika ba’zılarının ehliyeti dahi gayr-i münker bulunmuş ise de o esere iktizâ’ ile mevki’-i sadâret ve meşihât ve nezâret ve riyâsete gelenler ve hele teşkil-i vilâyâtta vilayet valileri bulunanlar her birerleri eyyâm-ı me’mûriyyetlerinin aded-i mislisi mikdarınca evlâd u ahfâdlarına ve bir takım eclâfa nâ-be-mahal tevciye-i menâsıb ve merâtible devâir-i idârenin her kısmında bir me’mûriyyete yüzden ziyâde mülâzım tekessür etmiş ve daire-i askerîyyede yetiştirilen müşirân ve ümerâ dahi lüzûmu nisbetini kat ender kat aşub taşmış olduğundan varidât-ı devlet ve milletin çökmesi şüabât-ı idâreye hasr ve tahsis olunduktan başka şimdiye kadar hesap ve muvazeneye alınamayan bu sû-i esas ma’zûl ve mansûb kaffe-i ümerâ ve bendegânın fesâd-ı ahlâkını dahi müeddî ve fesâd-ı ahlâk ise izâe-i hakikat ve siyâsetle her fenalığın tevlidine sebep-i kavî olup hatta henüz tesirâtı altında ezildiğimiz muhârebeye ve muhârebeden evvel îka’-ı muhâsamada o fesâd-ı ahlâk ile mahv-ı hakikat seyyiâtının sebep-i müstâkil olduğu görüleceğinde şekk yokdur” (BOA, Y.EE, 9/26).

³⁵ “Otuz kırk seneden berü hükûmet ve Devlet-i Aliyye’de cereyan eden usûl-i idâre-i siyâsiyyenin hocası ve vükelâ-yı sâbika ve hâzıranın akl u dirâyette güyâ birincisi olduğundan bu zata sorulacak olsa ki meslek-i merkeziyyenin akıbet bu devlet ve milletin felâket-i hâzıraya götüreceğinin bilinmedik bir yeri yok iken bu kadar akl u dirâyet ve da’vâ-yi istikâmetle hiç olmaz ise i’tirâz kapularını kapadacak ve idâre-i memleket ve hükûmet için istihdâm olunacak me’mûrları bir usûl-i sâlime dairesinde yetiştirecek ve vâridat-ı devleti beyhûde isrâf etmeyecek bir idâre-i meşrûa vaz’ ve tesis olunmamasına ne mâni’ idi acaba setr-i agrâz-ı zâtîyeleriçün cânib-i celil-i hilâfet-i seniyyeye izz u sebebiyet iftirâ-yı azminden başka bir mâni’ irâdına imkan bulabilür mi?” (BOA, Y.EE, 9/26).

sorumlular arasında göstermiştir³⁶. Nusret Paşa bu kişilere ek olarak Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın sorumlular arasında sayılmasının gerekçesini şöyle belirtmiştir:

Nusret Paşa'ya göre, Hüseyin Avni Paşa Isparta'da sürgündeyken yaşadığı fakirlikten ötürü sitem etmiştir. Buna rağmen Hüseyin Avni Paşa Isparta'dan döndükten sonra yürüttüğü devlet hizmetleri sırasında sahilhaneler ve konaklar inşa etmiş ve akarlara sahip olarak yeni gelirler elde etmiştir. Önce fakirlikten yakınıp ardından yüksek rakamlar harcayarak varlık sahibi olmasındaki çelişkinin yanında Nusret Paşa, Avni Paşa'nın bir de milletin başına bela olan rezil kişileri göreve getirdiğini ve hatta onu yüksek makamlara getiren velinimetine bile ihanet içinde olduğunu belirtmiştir (BOA, Y.EE. 9/26).

Şeyhülislam Hayrullah Efendi için Nusret Paşa farklı iddialarda bulunmuştur. İnsanlık meziyetlerine dahi sahip olmadığı halde Şeyhülislamlık gibi bir makama getirilen Hayrullah Efendi'nin dini kullanarak insanlara eziyet ettiğini ve yolsuzluk yaptığını belirtmiştir. Nusret Paşa yine Hayrullah Efendi üzerinden devlet memuru atamalarına da bir eleştiri getirmiştir. Buna göre; sistemsiz, kaidesiz ve emeksiz yetiştirilip iltifat edilen ve tecrübesiz bir şekilde memuriyete getirilen devlet adamları defalarca ihanet ve cinayet içerisinde bulunmuşlardır (BOA, Y.EE, 9/26). Nusret Paşa'nın bu eleştirisi devlet memurlarının eğitim sisteminden atamalarına kadar tüm süreci kapsayan bir eleştiridir. Her ne kadar Paşa sorunu söyleyip bir çözüm önerisi getirmemişse de devletin bürokratik anlamda yaşadığı sıkıntıları bu kadar cesurca gündeme getirmesi bile dikkate değerdir.

³⁶ “*Erkân-ı idâre-i sâbikanın ism u seyyiâtlarını birer birer beyân ve ta'dâd murâd olunsa büyük büyük kitab olub ve neticesi hüzn ve esefâ intâc edeceğinden ta'dâd ve tafsilden sarf-ı nazârla hulâsaten arz olunur. Erkân-ı idâre-i sâbika ve husûsiyle geçen seneden berü makâm-ı sadâretde bulunan Rüşdi ve Hamdi ve Vefik ve Sadık ve Safvet Paşalar' başlarında iki nev' hastalıkla zimâm-ı hükûmeti ellerine almışlardır ki bunun birisi işin başına geldikleri gün devletin ümid-i bekâsından ve tevfikât-ı ilâhiyyenin imdâd ve iânesinden ye's-i kat'î ile kat'-i ümid etmek ve diğeri de her husûsda huzûzât-ı nefsiyye ve hevâiyyelerini menfaat-ı devlet ve millete tercih ve infisâllerinde tâhdiş-i ezhân-ı halkı mûcib olur kelimât-ı ağrâziyye işââ eylemektir. Böyle bir zehâb ve akvâl-ı bâtula elbette bi't-tab' hüsn-i idâre-i hükûmete hâil ve cism-i cem'îyyet-i millete bir semm-i helâhildir*” (BOA, Y.EE, 9/26).

Nusret Paşa layihanın devamında Midhat Paşa'nın³⁷ da adını vermiştir. Midhat Paşa ve yandaşlarının da daha önce belirtilen kişilerden farksız olarak yolsuzluk yaptıklarını belirtmiştir. Öyle ki karakterlerine ilişkin de ağır ithamlarda bulunmuştur (BOA, Y.EE. 9/26). Nusret Paşa'nın daha önceki şikayetlerine bakıldığı zaman bu kişilerle yaşamış olduğu problemlerin bu ağır ithamlara sebep olduğu söylenebilir. Nusret Paşa'nın bu kişilerle ilgili dikkat çeken başka bir yorumu da onların yönetimdeki kötü gidişata dair sürekli başkalarını suçlamalarıdır. Nitekim layihasında bu kişilerin problemlere çözüm bulmayıp padişahın müdahalelerinin yetersizliğini ve halkı cahillikle/terbiyesizlikle suçladıklarını belirtmiştir.³⁸

Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nin felaketi olabileceğini düşündüğü bu isimlerin görevlerinden alınarak ıslahat uygulamalarının başarılı bir şekilde yürütülebileceğine inandığı ve halkın istifade edeceği kişilerden olan Said, Cevdet ve Kadri Paşalar ile Mâliye eski Nâzırı Zühdü ve Maârif Nâzırı Münif Efendilerden oluşacak bir komisyonun kurulması gerektiğini önermiştir (BOA, Y.EE. 9/26). Ayrıca Nusret Paşa önerdiği bu komisyonun kurulmaması halinde Osmanlı Devleti'nin ıslahat programlarının istenilen yönde uygulanamayacağını şu sözleriyle ifade etmiştir: “... ve işte eşedd-i ihtiyâcla muhtâc olduğumuz şu intihâb ve teşkilât te'hîr eder de yine elde bulunan bir alay idrâksiz ve insâfsızlar ve sâika-i sahâbet ve garaz ile işe girmiş olanlar kemâfi's-sâbık mülkde istihdâm edilürse artık bizim için ümid-i bekâ-yı selâmet ve saâdet baîdü'l-ihimâldir” (BOA, Y.EE. 9/26).

Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nde yönetici vasfına layık olanların herhangi bir kaideye bağlı olmayıp, adam kayırma üzerine işliyor olmasına ancak Avrupa'da

³⁷ “Siyemmâ Midhat Paşa'nın yetiştirdiği erâziller Bâb-ı Âlinin emr-i siyâset ve hakkâniyyeti bütün bütün terk eylediğine âlâmet ve nişânedi.” (BOA, Y.EE, 9/26).

³⁸ “...şu seyl-i belâ kangî menba'dan nübân edüb gelmiş ise anı meydana koyub tecdid ve ıslâha dahi andan başlamak zarûret-i kat'iyye ile elzem ve mübrem iken üç günlük fâide-i zâtiyyesini sâye-i seniyyesinde envâ'-i nimete mazhar olduğu saltanat-ı seniyye ve milletin bekâsına tercih etmek efkâr ve ısrarından kendülerini alamayan menfaat-perestan-ı zaman muhtâc ve mebde'-i ıslâh olan cihete atf-ı nigâh etmeyerek lisâna alınmasından teeddüb olunur sözlerle ya'nî kâin bu felâket ve musibeti evvel ve ahir makâm-ı muâllayı hilâfete arz-ı hakikâte muktedir olamamaları ve taşraca idarenin yolsuzluğu ve milletin terbiyesizliği sebebiyet verdiğini işâa ile irtikâb tezvîr edilmektedir” (BOA, Y.EE, 9/26).

Osmanlı'dakinin tersine liyakati esas alarak atamalar olduğunu belirtmiştir.³⁹ Askerî kurumların da bu mantıkla, keyfi olarak idare edilmesini⁴⁰ tehlikeli bulan Paşa, bu anlayışın devam etmesi durumunda devletin kalıcılığının uzun soluklu olmayacağını vurgulamıştır (BOA, Y.EE. 9/26).

Nusret Paşa, Osmanlı Devleti'nin siyasi bir düzene ihtiyacı olduğunu ve çözümünün ıslahatlarla mümkün olacağını vurgulamaktadır. Layihada geçen sert eleştirilerin odağı olan devlet adamlarının yaşananların sorumlusu olduğunu savunan Nusret Paşa, bu kişilerin görevden alınıp kendi önerdiği kişilerin idarede söz sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü Paşa; liyakatli, ehliyetli ve adaletli devlet memurları ile bu sürecin daha başarılı yönetileceğine inanmaktadır.

2.2.5. Nusret Paşa'nın jurnallerine dair metinler

Saltanatından kısa bir süre sonra tahttan indirilen Sultan V. Murad'ın ardından Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 tarihinde hükümdar olmuştur. Ancak V. Murad ve annesi (Şevkefza) yeniden taht arzusuyla birtakım girişimlerde bulunmuşlardır⁴¹. Sultan II. Abdülhamid, Sultan V. Murad'ın kendisi için oluşturduğu tehlikenin farkında olduğu için psikolojik olarak sürekli bir şüpheye sahiptir. Sultan V. Murad taraftarlarının nabzını sürekli olarak yoklayan Sultan II. Abdülhamid, kendisine gelen bazı jurnaller neticesinde rahatlarken bazıları da vehmini arttırmıştır (Uzunçarşılı, 1944, s. 72).

Taşradaki idari yönetimin uygulamalarında yaşanan aksaklıklar, eksiklikler ve yasadışı durumlar ile ilgili, yetkili yerlere muhbirler tarafından yazılan jurnaller, valilerin sürekli diken üstünde görev yürütmelerine neden olmuştur. Valiler

³⁹ Osmanlı'da "kaidesiz ümerâ ve me'mûrin yetiştirmek ve erkân-ı sâbika menâsıb ve merâtibi kendi evlâd ve ekariblerine ve birer suretle mensûbâtlarına hasr etmek meslek-i vâhiminden münbais" olduğunu ve Avrupa'da ise "idârece gördükleri sû-i ahlâk ve sefâhat ve bu yüzden tebaa ve ahalide buldukları âdem-i hoşnûdi ve münâferet maddelerinin tehiyye ve tahriz eylediği ahvâlden" olduğunu aktarmıştır (BOA, Y.EE, 9/26).

⁴⁰Nusret Paşa'nın müşir ve ümera hakkında sarf ettiği sözler; "sû-i ahlâk belâsıyla mübtelâ oldukları kibr ve ruînet ve ba'zılarının dahi şecâat ve ma'lûmâtca âdem-i kifâyetleri" (BOA, Y.EE, 9/26).

⁴¹ Bu esnada V. Murada ve annesi (Şevkefza) yeniden taht arzusuyla yandaşlarına mektuplar yazarak hükümdarlık makamı için destek istemişlerdir. Bu amaçla gizli faaliyetlerin yürütülmesi için girişimlerde bulunmuş ve komiteler kurulmak istenmiştir. Ama bu iki komite henüz varlık göstermeden bertaraf edilmiştir. V. Murad'ın hâlâ kendisi için oluşturduğu tehlikenin farkında olan padişah psikolojik olarak sürekli bir şüpheye sahipti (Uzunçarşılı, s. 71-72).

hakkındaki jurnalleri herhangi bir memur bile verebiliyordu. Dolayısıyla taşrada herhangi biriyle ihtilafa düşen yönetici, bu jurnaller ile karşı kaşıya kalabiliyordu (Kırmızı, 2007, s. 111-112). Mesela, Kâmil Paşa'nın eşkiyadan rüşvet aldığı suçlamaları üzerine İngiliz konsolosluğuna sığınması merkeze ulaştırılan jurnallerden birinin sonucudur (Kırmızı, 2007, s. 111-112). Jurnallerin doğrudan devlet merkezine veya yetkili görevlilere ulaştırılmak istenmesinin sebebi daha hızlı ve etkin sonuçların alınması ve sarayı, taşrada yaşanan sorunların içine çekme çabasıdır. Dolayısıyla saraya daha yakın olan isimlerin, devlet adamları hakkında verdiği jurnallerin bu kişilerin lehine sonuçlanma ihtimalinin daha yüksek olduğu bilinmektedir.⁴² Jurnalciler arasında çekişmenin eşitliği söz konusu olduğunda ise konunun tahkiki için müfettişler görevlendirilmiştir (Karataş & Öztop, 2021, s. 262-263). Nusret Paşa tarafından verilen jurnal sonucu Vefik Bey'in⁴³ Preveze Rüsumat Nezaretinde görevlendirilmesiyle İstanbul'dan uzaklaştırılması bu duruma örnek verilebilir (BOA, Y.EE. 79/75).

Bu dönemde özellikle Nusret Paşa'nın, Gazi Osman Paşa, Midhat Paşa ve onların yandaşları aleyhindeki nefrete layık görülen jurnalleri, padişahı hem tahrik etmiş hem de şüpheli halinin devamına neden olmuştur (Uzunçarşılı, 1944, s. 72).

Nusret Paşa'nın Gazi Osman Paşa hakkında 7 Şubat 1879 (26 Kanun-i Sani 1294) tarihli jurnalini⁴⁴ Uzunçarşılı şöyle nakletmiştir:

“Suavi komitesinin germisi zamanında komitenin rüesây-ı muharrikesinden bazıları Gazi Osman Paşa Hazretlerine gidip maddeyi ifşâ ve asâkir ile birlikte

⁴² Bayezid mutasarrıfı Abducebbar Bey ile mutasarrıflığa aday olan İbrahim Bey'in taraftarları tarafından karşılıklı şikayetler yapılmıştır. Abducebbar Bey'i kollayan Zeki Paşa, İbrahim Bey hakkında İran tarafgirliği yaptığına ilişkin şikayetlerde bulunurken, İbrahim Bey'i kollayan Erzurum Valisi Rauf Paşa ise Abducebbar Bey'in Ermenilere yakınlığına ilişkin şikâyetlerde bulunmuştur. Bu rekabet sonucunda sultanın gözdesi olan Zeki Paşa galip gelmiş ve herhangi bir tahkikata gerek kalmadan Abducebbar Bey Bayezid'e mutasarrıf olmuştur (Karataş & Öztop, 2021, s. 262-263).

⁴³ Midhat Paşa'nın Kızı Memduha Hanımın eşi Vefik Bey'in kayınvalidesi Naime Hanım'a yazdığı mektupta Nusret Paşa'nın journali üzerine Vefik Bey Preveze Rüsumat Nezaretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Ayrıca jurnalde Preveze'nin durumundan da bahs edilmiştir. Vefik Bey İstanbul'a daha yeni ulaştığı günlerde dahi kendisine İzmir ve Halep mektupçuluğunun teklif olunmasına rağmen bu memuriyetin maaşı düşük olduğundan ve Preveze'ye gitmeyeceğini birtakım mazeretlerle sadrazama ve vezirlerine bu durumu kabul edemeyeceğini belirtmiştir (BOA, Y.EE, 79/75).

⁴⁴ Nusret Paşa Sultan II. Mahmud'un kölesi olduğundan jurnallerinde “*abd-i mevrus ve memlûkleri*” lafzını kullanmıştır (Uzunçarşılı, 1944, s. 72).

bulunması hususuna teşvik ve igrâ olunduğu ve kendisi kat'iyen mümâneat ve hakipay-ı hümayun-ı hazret-i hilafetpenahiye ihbar-ı keyfiyet suretine teşebbüs etmeyip kemal-i ihfâ ve sükût etmiş idüğü ve ol zaman bacanağı Rıza Bey ile beraber Mümtaz Efendinin sahilhânesinde ikamet etmekte oldukları ve Süleyman Paşa ve Midhat Paşalar ile muhabere olunduğu ve hatta Süleyman Paşa, Suâviye üç yüz lira gönderdiği ve vukuatının icrasına mübaşeret olunacağını Suavi tarafından gazetelerle ilan olunduğu günün sabahında güneş dokmazdan evvel Rüştü Paşanın [mütercim] yalnızca Erenköy'üne süratli gidip vukuat zamanında orada bulunduğu ve hakeza yine bir gün evvel Gazi Osman Paşa ve Ahmed Muhtar Paşa hazarâtı Kâğıthane köyünde yoğurt yerler iken fazlasını bazı arkadaşları istediğinde yarın yüzümüze sürmek için bize lazımdır; köyde yoğurt çoktur, sizde alınız da yeyiniz dedikleri istihbar kılındığı gibi geçen gün müşarünileyh Osman Paşa Hazretleri, Süleyman Paşa'nın mahbus bulunduğu odaya gidip Adil Paşa ile beraber kapı kapalı olduğu halde hemen bir saat kadar oturup müsahabet-i hafiyeye eylemiş oldukları tahkik kılınmıştır. Ol zaman cemiyet-i ısyaniyye (Suavi cemiyeti) tarafından kendisine öyle bir ittifak teklif olunduğunda kat'a itibah olmadığından kendisine taraf-ı şehinşâh hilerinden istifsar buyrulduğu taktirde inkâr edemeyecektir; mademki ol vakit kendisi hassa orduy-ı hümayun müşiri ve umum ordular başkumandanı bulunduğu halde hiçbir fiiliyata teşebbüs etmeyüp ketm-ü-ihfâ ve sükutla ihfâ şâyân-ı şan-ı esdika olmayacağından bu ahval ve evsaf ile muttasıf olanlar...”

Aynı jurnalde bir öncekinin devamı niteliği olarak Osman Paşa ve yakınları hakkında şunlar söylenmektedir:

“Süleyman Paşa sahihen makam-ı hilafet-i islâmiyye ve bahusus Hanedan-ı Osmaniyyenin adüvv-i ekberi ve hali maddesiyle Suavi ısyaniyesinin muharriki ve kuvve-i Askeriyye-i İslamiyyenin muharribi olduğu ve şeran ve kanûnen en ağır ibret-i müessirenin hakkında icraat vacip olub mahkeme-i fevkaladece dahi dört cinayet-i cesime-i harbiyye ile müttehem ve mahkum bulunduğu halde divanı harb heyet-i umumiyesinin kararı tahtında müdde-i-i umuminin hazır olmayarak bir seraskerîn böyle müttehem ile hafice kapanıp müzakere eylemesi ve ferdası günü reis ve aza-i divan-ı harbden bazılarını güya evamir-i mahsusa-i şehinşahi varimi

suretinde Süleyman Paşanın kurtarılması tarafına mazbata yapılması hususuna tenbih idüp...” (Uzunçarşılı, 1944, s. 72-73).

Nusret Paşa, Sultan II. Abdülhamid’e takdim ettiği arızasında Ali Suavi vakasıyla ilgili Gazi Osman Paşa’nın bizzat bağlantısının olduğunu savunmuştur (Uzunçarşılı, 1994, s. 73; Hülügü, 2000, s.120-123). Nitekim Sultan II. Abdülhamid’e suikast planlandığına dair Sofyalı Nuri Efendi tarafından yazılan ihbar mektubunda⁴⁵ Nusret Paşa’nın da malumatının bulunduğu belirtilmektedir (Gurulkan, vd., 2017, s. 293-295).

Nusret Paşa’nın yazdığı bir başka jurnal ise “*Rusya ile İngiltere arasındaki muhabere kesilirse Ayastefanos’ta ki Rusların İstanbul’a hücum edecekleri ve bu defaki tebeddülattan Midhat Paşa taraftarları şaşkınlığa uğradıkları ve fakat ümitlerin kesilmediğine dair*” jurnalidir. Bu jurnal Nusret Paşa tarafından alınan mühim bir haber üzerine yazılmıştır. Nusret Paşa, Rus ordularının Ayastefanos’ta bir hücum ve istila girişiminde bulunmak için emir aldıklarını ve bu duruma her an hazır olduklarını memurlardan haber almıştır. Rusya’nın büyük zabitlerinin elbiselerini Bosna’nın yerel elbiseleriyle değiştirerek İstanbul’un her tarafını dolaşıp keşfettiklerini belirtmiştir (BOA, Y.EE, 14/124).

Nusret Paşa’nın jurnallerinin yanında kendisi hakkında verilen jurnallerinde olduğu bilinmektedir. Örneğin Ali Suavi vakasında⁴⁶ parmağı olduğu gerekçesiyle

⁴⁵ “*Büyük Damat Mahmud Paşa başkanlığında bir komita kurulduğu, komitacıların fişekleriyle birlikte 25 veya 27 liraya özel olarak satın aldıkları son model bir tabanca ile ve bir Hristiyan marifetiyle Kurban Bayramı alayında Sultan II. Abdülhamid’e suikast düzenleyip Reşad Efendi’yi tahta çıkarmayı, karşı koydukları takdirde Gazi Osman ve Said paşaları öldürmeyi ve Osmanlı saltanat sistemini değiştirmeyi planladıkları, ancak ortalığı ikna için amaçlarının Yusuf İzzeddin Efendi’yi tahta geçirmek olduğunu söyledikleri, isimleri yazılı kişilerin bu komitanın üyesi bulundukları veya bu işten haberdar oldukları ve toplantı yerlerinin adı geçen Mahmud Paşa’nın Kandilli’deki konağı olduğuna dair Teteven Nahiyesi eski müdürlerinden Sofyalı Nuri Efendi tarafından yazılan ihbar mektubu*” (Gurulkan, vd., 2017, s. 293-295).

⁴⁶ Suavi Vakası (20 Mayıs 1878): Çırağın Saray’ında göz hapsinde tutulan V. Murad’ın kurtarılmasının akabinde tekrardan tahta getirilmesine yönelik Ali Suavi ve arkadaşlarının giriştiği bir olaydır. Hedefine ulaşmayan bu ihtilal girişimi, Ali Suavi’nin öldürülmesiyle neticelenmiştir (Küçük, 1993, s. 306).

Nusret Paşa suçlanmış ve hakkında jurnal verilmiştir. Ancak ihbarın asılsız olduğu kanıtlanmıştır (Uzunçarşılı, 1944, s. 88).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NUSRET PAŞA’NIN MUHACİR KOMİSYONU BAŞKANLIĞI

3.1. Nusret Paşa’nın Muhacir Komisyonu Memuriyeti ve İcraatları

Muhacir; “*göç eden, hicret eden, göçmen*” anlamına gelmektedir (Develioğlu, 2016, s. 774). Osmanlı Devleti 1860’tan önceki göçleri nüfusu arttırmayı, kullanılmayan boş arazileri yerleşime açıp ekonomik yönden kazanç sağlamayı, göçmenleri Rumeli’de iskân edip tampon bölge oluşturmayı hedeflemekteydi. Ancak 1860 sonrasında bu politika, kitlesel göçlerin olması ve devletin bu göç kontrolünü sağlayamamasına ilişkin birtakım problemlerin yaşanmasına neden olmuştur (Habiçoğlu, 1993, s. 103-106). 1856-57’de başlayan göç hareketi 1950 yılına kadar farklı sayılarla devam etmiş ancak 1864-1865 tarihlerinde daha yoğun bir şekilde yaşanmıştır (Özcan, 2019, s. 446). Öyle ki Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti’ne Rusya’dan gelen 4 milyon göçmen mevcudiyeti bilinmektedir (İnalcık & Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 485; Öztop, 2021, s. 17).

Osmanlı Devleti’ne yoğun bir şekilde gelen muhacirler birtakım problemleri de beraberinde getirmişlerdir. Muhacirlerin problemleri ile ilgilenen kurumlar olmasına rağmen Osmanlı Devleti, göç karşısında ortaya çıkan problemlerin (göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve iskân edilmeleri) çözümü için bir komisyonun kurulmasına ihtiyaç duymuştur (Habiçoğlu, 1993, s. 103-106). Çünkü dönem itibarıyla bu sorunlara ilişkin faaliyet gösteren Şehremaneti ve Zabtiye Nezareti’nin⁴⁷ uygulamaları yetersiz kalmıştır. Sadaretin verdiği emir doğrultusunda Zabtiye Müşirliği’nin, özellikle muhacirlerin iskân edilmeleri konusunda kararlar aldığı görülmüştür (Saydam, 1997, s. 104). Fakat bu kararların uygulanması sürecinde, gelenlerin nüfusa kaydedilmesi, barınma, beslenme, giyecek ve ulaşımına yönelik masrafların yönetimi için bir görevli ve maiyetine de personel verilmesi gerekliliği

⁴⁷ Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren düzenin ve güvenliğin sağlanması için muhtelif görevliler bulunmaktaydı. Tanzimat Dönemi’nde ise 31 Mart 1845 tarihli “polis” isminde bir teşkilât kuruldu. Sonraki tarihlerde ilkin Zabtiye Müşiriyeti (15 Şubat 1846) akabinde 4 Aralık 1879 Zabtiye Nezareti oluşturularak asayiş ve güvenlik işleri bunlara bırakıldı. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra yeni nazırlar görevlendirmek suretiyle Zabtiye Nezareti ıslah edilmeye çalışıldı. Fakat beklenen sonuç elde edilemediğinden nezaret kaldırıldı ve yerine 4 Ağustos 1909’da *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti* kuruldu (Özcan, 2013, s. 128-130).

ortaya çıkmıştır (BOA, İ.MMS. 16/696). Bu gereklilik Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve konu memur istihdamı yönünde karara bağlanmıştır. Bölgelere memur tayini yapılmış ancak muhacirlerin işlerinin daha kısa sürede çözüme kavuşması için daimî bir kuruma ihtiyaç duyulduğu görülmüştür (BOA. İ. DH. 343/22622). Bu ihtiyaç Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de muhacir sorunuyla ilgili yapılan görüşmeler sırasında Sadrazam Âli Paşa tarafından dile getirilmiş ve öneri Sultan Abdülmecid tarafından onaylanmıştır (Saydam, 1997, s.106). Böylece 05 Ocak 1860 tarihinde ilk kurumsal Muhacir Komisyonu oluşturulmuştur (BOA, İ.MMS. 16/696). Ticaret Nezaretine bağlı olan komisyon, Temmuz 1861'de bağımsız bir kurum haline gelmiştir (Erşan, 2006, s. 392). Komisyonun riyasetine Trabzon eski valisi Hafız Paşa getirilmiştir (BOA, İ.MMS. 16/696). Fakat Hafız Paşa, Sivas-Uzunyayla bölgesinde⁴⁸ ortaya çıkan asayişsizlikler ve Ankara civarına sevk edilen göçmenlerin iskânı ile ilgilenmek üzere Sivas'a görevlendirilmiştir (Dobrev, 2015, s. 781). Hafız Paşa'dan boşalan komisyon başkanlığına Trablusgarb Valisi İzzet Paşa, üyeliklerine ise Ticaret Muavini Remzi Efendi, Dar-ı Şûra-yı Askerî azasından Refik Efendi ile ulemadan Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendi getirilmiştir. Muhacir Komisyonuna daimî memurların tayiniyle birlikte işlerin yürütülmesi için hizmet binası olarak "*Hamidiye Vakıf Dairesi*" verilmiştir (BOA, İ.MMS. 16/696).

Komisyon, zamanla Osmanlı topraklarına gelen göçmen sayısındaki düşüş, mevcut göçmenlerin iskânının büyük bir kısmının tamamlanması ve komisyon memurlarına yapılan harcamalardan kaynaklı olarak 9 Mart 1875 tarihinde kapatılmış akabinde üstlendiği görevler Zabtiye Nezaretine ve Şehremanetine devredilmiştir. Ancak 93 Harbi'nin ardından Osmanlı ülkesine gerçekleşen göçlerde gözlemlenen artış sebebiyle bu komisyonun kurulmasına ihtiyaç duyulmuş ve 1877 tarihinde tekrar oluşturulmuştur (BOA, İ. DH. 754/61522; Saydam, 1997 s. 113 ; Demirtaş, 2009, s. 217).

⁴⁸ Göçmelerin yoğun olarak bulunduğu Sivas-Uzunyayla bölgesi Osmanlı Devleti'nin özellikle gözetim altında tuttuğu bir bölgedir. Osmanlı hükûmeti bölgede huzuru bozan Afşar Aşireti'nin iskân edilmesini istiyordu. Bu yüzden Osmanlı, Uzunyayla'da düzeni sağlayacak gerek Afşar Aşireti'ni ve gerek Çerkezleri bilen memurlara ihtiyaç duymuştur. 18 Eylül 1860'ta devletin ileri gelen memurlarını (mutasarrıf, vali ve ordu komutanları) hükûmet bilgilendirmiştir. Bu iş için Hafız Paşa'nın görevlendirildiği Ankara, Harput ve Konya'ya telgraflarla bildirilmiştir (BOA. MKT. UM, 478/22).

3.2. Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu Memurluğuna Tayini

Muhacirlerin iskân işlerinin yürütülebilmesi için iskân bölgelerine memurlar görevlendirilmiştir. Babiâlî, göçmenlerin nakl edildikleri eyaletlere en kısa sürede yerleştirilmeleri için komisyon memurlarına tebligat ve tembihatlar göndermiştir (BOA, MKT.MHM. 437/5). Bu tebligatlarda muhacirlerin en az sorunla iskân edilmeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti etnik hiçbir ayrım gözetmeksizin sahiplendiği Kafkas göçmenlere en iyi hizmeti sunmayı hedefleyen “*Hüsn-i iskân*” (iyi/güzel iskân) düsturu benimsenmiştir (BOA, MKT. MHM. 215/15). Bu düstur gereği komisyon memurlarına birtakım görevler verilmiştir. Bu bağlamda iskân yerleri belirlenmeden önce memurlar bölgeye gidip teftiş yapacak ve iklim olarak nemli ve havası iyi olan, sulak ve tarıma elverişli mahallelerde arazinin genişliğine göre muhacirleri yerleştireceklerdi. Komisyon memurlarından muhacirleri ivedilikle az nüfuslu ve daha fazla arazisi bulunan bölgelere iskân etmeleri bekleniyordu. Ayrıca muhacirlerin tarım ve hayvancılık faaliyetleri için tohum, sığır, araç ve gereç temin edilmesi istenmiştir. Bu faaliyetleri yürütürken memurların, gereksiz harcamaları önleyerek hazineyi koruması da istenmiştir. Bu beklentilerin karşılanabilmesi, memurların görevlerini ciddiye almalarıyla mümkün olacaktı (Kiper, 2006, s. 44; Saydam, 1997, s.113). Ancak görevlendirilen memurların iskân işlerini baştan savma yaptıkları ve iskân sürecine ilişkin ilgisizliklerinden dolayı muhacirlerin mağdur oldukları belirtilmiştir. Nitekim Amasya Mutasarrıfı Abdulhamid Ziyaeddin Bey komisyon memurlarının ilgisiz hal ve hareketleriyle ilgili bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre; Anadolu’nun bazı mahallelerine askerîyeden görevlendirilen memurların iskân bölgelerine göçmenleri yerleştirmelerinden sonra bölgede kalıp muhacirlerin durumunu incelemeleri gerekirken ayda sadece bir-iki defa sancak başlarına uğrayıp muhacirlerin halini sorduklarını, ayrıca muhacirler iskân edildi deyip yan gelip yatarak maaşlarını aldıklarını, mülkiye memurlarının dahi “*bu işin ayrıca memurları vardır*” diyerek sorumluluk almadıklarını belirtilmektedir (BOA, İ.MVL. 505/22848).

Muhacir Komisyonu, yaşanan bu durumlar karşısında sorumluluk alıp iskân işlerinin iyileştirilmesi için girişimlerde bulunmuştur (BOA, İ.DH. 343/22622). Böylece ilgisiz memurların yerine iskân sürecini daha sıkı takip eden kabiliyetli

memurların tayin edilmesi gerekliliği fikri ortaya çıkmıştır. Bu gereklilikle iskân işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için Osmanlı hükûmetinin vermiş olduğu talimatlar doğrultusunda önemli vilayetlere iskân memurları tayin edilmiştir (BOA, İ. MMS. 22/96). İskân sürecinin iyi yürütülemediği Diyarbekir Sancağıyla, Van ve Muş taraflarına merkezden özel bir memur istenmiştir. Sivas ve Kars'a kadar beraber gelecek olan Rus memurlarıyla birleşip muhacirlerin durumuna bakmak üzere 13 Mayıs 1865'te (17 Zilhicce 1281)⁴⁹ Dâr-ı Şuray-ı Askerî Azasından Mirliya Nusret Paşa memur olarak görevlendirilmiştir (BOA, MKT.MHM. 331/86).

Nusret Paşa'nın yürüteceği muhacir memurluğu görevini nasıl icra edeceğine dair talimat yayınlanmıştır. Nusret Paşa için uygun görülen bu vazife gereğince göçmenlerin ihtiyacı olan bağışlar sahiplerine pay edilecek ve muhacirler iskâna uygun olan devlet arazilerine (Edirne, Silistre ve Vidin vilayetlerine) yerleştirileceklerdir. Bu vilayetlere yerleştirilecek göçmen potansiyelinin belirlenebilmesi için birtakım verilere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Nusret Paşa hem tapu kayıtları hem de kendi incelemelerine dayalı verileri kullanılarak göçmenlerin iskân edilecekleri arazilerin belirlenmesini sağlamakla görevlendirilmiştir. Nusret Paşa'nın üstlenmiş olduğu diğer bir vazife ise Balkanlardaki 25.000-50.000 kişilik göçmen gruplarını kalıcı iskân bölgelerine sevk etmektir (Fratantuono, 2019, s. 9-10). Gelen muhacirlerin kışa kalmadan hemen iskân edilmesi hükûmetin ilk hedeflerinden biridir. Dolayısıyla hükûmet, bu konuda Nusret Paşa'ya her türlü desteğin sağlanmasına ilişkin karar almıştır (BOA, MKT.MHM. 331/86). Daha sonraları Nusret Paşa'nın işlerinin çokluğu sebebiyle Muhacirin Komisyonu Başkatibi Bahaeddin Efendi'nin de paşanın yanına verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ.MVL. 455/20407). İlâveten Seraskerliğe ve ilgili makamlara bildirilen kararlardan birinde iskân işlerinin hızlandırılması adına Nusret Paşa'nın refakatine asker⁵⁰ ve iki bin kuruş maaş karşılığı kâtib tayin edileceği

⁴⁹ Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu riyasetine dair Osmanlı Arşivinde çok detaylı bilgiler yer almamaktadır. Yalnızca 27 Mart 1864 (H. 18-10-1280) tarihli vesikada bilgi verilmiştir. Bu yüzden çalışmada Nusret Paşa genel itibarıyla Muhacir Komisyonu memuru olarak zikr edilmiştir (BOA, HR.MKT. 473/99) Ancak Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonu riyasetine geldiği tarihi 16 Ağustos 1860 olarak kabul eden araştırmacılar da mevcuttur (İpek, 1994, s. 4).

⁵⁰ Bu yolla Mülazım rütbesine sahip olan Şâkir Paşa Mirliya Nusret Paşa'nın maiyetine verilerek Köstence'deki Muhacir Komisyonunda görev almıştır. Sonrasında Nusret Paşa'nın muavinliğine getirilip iskân işlerinde yardımcı olmuştur (Karaca, 2010, s. 307).

buyurulmuştur. Nusret Paşa'ya bazı harcamaların tarafınca karşılanması koşuluyla diğer görevleri için Hazine-i Celile den on bin kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA, MKT.MHM. 331/86).

3.3. Nusret Paşa'nın Muhacir Komisyonunda Yürüttüğü Faaliyetler

Muhacir komisyonu memuru olarak görevli olan Nusret Paşa iskân faaliyetlerini yürütürken elde ettiği başarıların yanında olumsuz durumlarla da karşılaşmıştır. Nusret Paşa gerek göçmenlerin iskân edilmeleri sürecinde gerek asayişsizlik durumlarında ve muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi birçok konuda aktif rol alan muhacir memurlarından biridir.

Göçmenlerin iskânına yönelik düzenlemelerde hem bürokrasiden hem de muhacirlerden kaynaklı aksaklıklar ortaya çıkmıştır. İskân bölgelerinin tespit edilmesi, belirlenen yerlere muhacirlerin iskân olmak istememeleri, yaşanan salgın hastalıklar ve muhacirlere yapılacak yardımların organizasyonunda yaşanan sorunlar karşılaşılan zorluklar arasında sayılabilir.

Muhacirlerin iskân edilmelerine ilişkin yaşanan problemlerden birine ise 2 Nisan 1865 tarihli bir mektupta rastlanmaktadır. Buna göre Nusret Paşa memuriyetiyle Sivas'a sevk edilecek 500 hane Kafkas göçmeninin eyalette mevcut hanelere iskân edilmeleri bildirilmişken aileleri olmadan tek başlarına iskân edilmeyi kabul etmemişlerdir. İskân edildikleri bölgeyi değiştirmek isteyen muhacirlere verilebilecek başka bir örnek ise 15 Ağustos 1864 (H.12-03-1281) tarihli vesikada rastlanmaktadır. Berane sahrasında iskân olunmayı kabul etmeyip Rumeli'de iskân olmak isteyen muhacir hanelerinin Bosna Valiliğinden gerekli cevabın gelmesi için bekledikleri ve Nusret Paşa'nın konu hakkında gereğini yapması yönünde bilgilendirildiği görülmektedir (BOA, A.MKT.UM. 796/49) Muhacirlerin menfaatine olacak bu durum Osmanlı Devleti tarafından tasvip edilmemiştir. Çünkü belirlenen alanlara inşa edilen hâneler boş kalıp harap olacak ve buralara harcanan maliyet boşa gitmiş olacaktı. İrade-i seniyye çıkıncaya kadar üçer, beşer hane şeklinde yerli ahaliye misafir olmayı da kabul etmemişlerdir. Bu durumda ne yapılması gerektiğine dair Nusret Paşa'dan acele etmesi istenmiştir (BOA, MVL. 713/46). Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin nerden ne kadar göçmen geleceği bilgisine çoğu zaman sahip olmaması, ulaşım ve haberleşmede yaşanan aksaklıklar iskân işlerini sıkıntıya düşürmüştür.

Nusret Paşa memuriyeti döneminde muhacirlerin iskân yollarında zorluk çekmemesi adına tahkikatlar yapmış muhacir iskânına uygun olan bölgeleri tespit edip yolları düzenlemiştir (BOA, MKT.MHM. 265/65). Bunun yanı sıra sevkleri kolaylaştıracak nakliye araçları bulmaya çalışmıştır. Örneğin Nusret Paşa, Avusturya hükûmeti ile anlaşarak ve muhacirlerin Tuna Nehri üzerindeki sevk noktalarına taşınması için gemi kiralamıştır (Urhan, 2021 , s. 999). Ayrıca Trabzon'da 2.000 muhacirin Rumeli'de iskân edilmeleri için Nusret Paşa'ya haber verilmiş ve Köstence'ye nakil olunmaları için büyük bir vapur gönderilmiştir (BOA, A.MKT.UM. 812/29). Nusret Paşa sahip olduğu coğrafya bilgisiyle, çizdiği haritalarla muhacirlerin uygun bölgelere iskân edilmesine katkıda bulunmuştur. Çizdiği haritalarda bölgelerin menzilhane ve telgraf mahallerini dahi resmetmiştir. Bu yüzden Nusret Paşa dönemin Padişahı Sultan Abdülaziz tarafından 1-7 Kasım 1862'de muhacirlerin iskân edilmesinde kullanılmak üzere verilen Filibe sancağına ait haritayı almıştır. Ardından Nusret Paşa'ya mirlivalık rütbesi verilmiştir. 1865-66 yıllarında ise Dar-ı Şûra'yı Askerî Azalığına memur olarak görevlendirilmiştir (BOA, MKT.MHM. 265/65). Daha sonra Ocak-Şubat 1872'de Dar-ı Şûra Reisi olmuştur (BOA, MKT.MHM. 265/76).

Nusret Paşa'nın muhacirleri iskân bölgelerine yerleştirme faaliyetlerinin yanında muhacirlere yapılacak yardımlarla alakalı da çalışmaları bulunmaktadır. Yurtlarından çıkıp Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenlere gerek Osmanlı hükûmetinin gerekse yerli ahalinin yardımları olmuştur. Burada amaç yersiz kalan halkların sefalet içinde yaşamalarının önüne geçip kısa sürede toparlanmalarını sağlamaktır. Rusya'dan gelen Çerkez-Tatar muhacirler halkın desteğiyle toprak ve ev sahibi olmuşlardır. Yerli ahali muhacirler için harcamalarda bulunuyor, devlet de onlara borçlanıyordu. Daha sonra muhacirler için yaptıkları yardımların karşılığında borçlarını almak için talepte bulunmayan halk harcamalar için yaptığı masrafı devlete bağışlamıştır (Ortaylı, 2015, s. 292). Bu süreçte yardımların organizasyonu ile ilgili Nusret Paşa'ya talimatlar geldiği bilinmektedir. Talimatname gereğince, malını mülkünü satarak servetiyle gelen varlıklı muhacirlere herhangi bir yardım yapılmayacaktır. Bu grup evlerini kendileri inşa edecek ancak Osmanlı Devleti muhacirlerin ziraatle uğraşabilmeleri için tohum, öküz ve çift aletleri tedarik edilecektir. Bunun dışında yoksulluk ve sefalet çeken muhacirlere ise *mal sandıkları* aracılığıyla ekmek yardımı yapılacaktır (Saydam, 1997, s.128). Bu talimata göre

Nusret Paşa göçmenleri sahip oldukları mal varlıklarına ve tahmin edilen üretkenliklerine göre gruplamıştır. Hatta kime ne kadar harcama yapıldığı ne kadar yardım yapıldığı gibi konularda verilerin bir düzen dahilinde toplanması için çalışmıştır. Bu veriler ile yetkililer, yeni gelenler için yardım tahsislerini bir plan dahilinde gerçekleştirebileceklerdir. Ayrıca göçmen nüfusu potansiyel üretkenliğe göre gruplayarak, bazı göçmenleri diğerlerinden daha çok tarımsal üretim yapmaya teşvik etmiştir. Göçmenler ve yerli ahali arasındaki uyumlu ilişkilerin sürdürülmesini önemseyen Nusret Paşa iskân sürecinde Balkan toplumunun dini dağılımını da dikkate almıştır. Dolayısıyla Nusret Paşa aldığı talimat doğrultusunda ilerleyerek sokakları düzenli ve geniş muhacir köyleri kurmuştur (Fratantuono, 2019, s. 10).

Nusret Paşa muhacir komisyonu memurluğu zarfında göçmenleri iskân etmek, yardımda bulunmak ve muhacir işlerini kolaylaştırıp göçmenler adına yardımda bulunan ahali ve memurların ödüllendirilmesi için 19 Aralık 1860'ta sadarete bir yazı göndermiştir. Yazıda, Silistre Kazâsı'nın köylerinde iskân edilen Çerkez ve Kuban muhâcirleri Gülpınar ve Uğurlu köylerine 45 hane yerleştirilecek olup iskânı sonraya ertelenmiş muhacirler için İbrahim Paşa ve yerli halkın çeşitli yardımlarıyla 48 hanenin herhangi bir karşılık beklenmeden inşa edildiğini bildirmiştir (BOA, MKT.UM. 443/28). Yerli halk tarafından yapılan yardımların miktarı önemli bir yer tutar. Barınma, giyecek ve yiyecek ihtiyaçları dahi halk tarafından karşılanmıştır. Öyle ki camilerde geçici olarak yatıp kalkan göçmenlere halk dönüşümlü olarak yiyecek yardımında bulunmuştur. Osmanlı ve millet her ne kadar sıkıntılı süreçlerden geçiyor olsa da halk tarafından yapılacak yardımlar devam etmiştir (Toprak, 2020, s. 67-68). Bunun yanında Nusret Paşa'nın 22 Nisan 1861'de Silistre Valisi Arif Paşa'ya gönderdiği yazıya göre ise Zîştovi kazasında iskân olunan muhacirlerin, geçinebilmeleri ve ziraate başlayıncaya kadar iaşelerinin temin edilmesi hususunda bölge ahali ve memurların iki yüz elli kıyye⁵¹, otuz kille⁵² pirinç ve bulgur, buğday, mısır, arpa ve yağ toplanarak yardımda bulunulması istenmiştir. Bunun üzerine Silistre Valisi, Nusret Paşa'ya övgüler dizmiş ve valinin yapılan yardıma karşı hoşnutluğu

⁵¹ Okka ya da kıyye Osmanlı ülkesinde temel ağırlık ölçü birimi idi. Bir okka 400 dirhem ya da 1,283 grama denk gelmekteydi (Toprak, 1983, s. 5).

⁵² Farsça'da kîle, keyle, keyli, kavramları Türkçe'ye kile olarak yerleşmiştir. "Ölçmek" anlamına gelen bir ölçü birimidir (Kallek, 2022, s. 568).

bildirilmiştir. Muhacirlere yapılan bu yardımların (iki yüz elli kıyye ve otuz kille pirinç ve bulgur, buğday, mısır, arpa ve yağ) Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis'te yayımlandığı kayıtlara yansımıştır (BOA. MKT.MHM. 218/17).

Nusret Paşa'nın muhacir komisyon memuriyetinde yaptığı faaliyetlerden biri de muhacirlerin hastalıklarıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti muhacirleri mağdur etmeyecek her türlü yardımı ve desteği sağlamıştır. Ancak mevsim şartları, kalabalık göçmen kitleleri ve zor yaşam koşulları nedeniyle muhacirlerin bazı hastalıklarla karşılaştığı bilinmektedir (Kara, 2013, s. 337). Ayrıca Karadeniz üzerinden vapurla gelen göçmenlerin kötü koşullarda taşınması ve muhacir sayılarının gemi sayılarının çok üstünde olması da bu hastalıklara sebep olmuştur (Çakmak, 2017, s. 77). Yaşanan bu mağduriyetin önüne geçmek için mesele sadarete nakledilmiştir. 1864 yılının aralık ayında sadaretin muhacir komisyonuna gönderdiği yazıda göçmenlerin Osmanlı ülkesini terk etmek istemeleri konusunda keyfilerine göre davrandıklarını vurgulamış ve muhacir meselesi hakkında gerek iç gerek dış temaslarda bulunup muhacirlerin lehine olacak adımlar atmak istemiştir. Nusret Paşa Osmanlı sahillerine gelmesi beklenen göçmenler için Rusya generali ile görüşmüş ve gelecek göçmenlerin sorun yaşamaması için Hariciye Nezareti'nce Petersburg Sefareti'ne telgrafnameyle bazı nasihatler yapılmıştır. Ayrıca gelecek göçmenler nakledilmeden önce mevcut göçmenlerin sevkini güzel bir şekilde organize edilmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır (BOA, MKT.MHM. 324/23). Osmanlı Devleti Rusya'dan özellikle "*sıhhi tedbirlerin*" alınmasını istemiştir (BOA, HR.SYS. 1362/11). Muhacir komisyonu memuru Nusret Paşa da muhacirlerin hastalıklarına bakmak üzere cerrah, ilaç ve eczacı istendiğini, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'ye gönderilen 1 Haziran 1865 (H. 6-01-1282) tarihli tezkeresinde belirtmiştir (BOA, İ.MVL. 534/24004). Aynı yazıda belirtildiğine göre muhacir komisyonunun gönderdiği tezkire üzerine Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınmış mazbata ile Tıbbiye Nezareti istenen bir tabibin tayini, kullanılacak ilaç paralarının ödenmesi, Nusret Paşa'nın maiyetine muhacir tabibi gönderilmesi ve sağlık personelinin yetersiz kalması durumunda geçici olarak Dördüncü Ordudan alınmak üzere birer askerî tabip ve cerrahın gönderilmesine karar verilmiştir. Hatta tayin olunan tabiplere maaş ödemeleri yapılmıştır. Nitekim muhacir tabibi olarak darsaadete gelmiş olan Tavros Efendi'nin aldığı 2.000 kuruş maaşa 1.000 kuruş daha eklenerek 3.000 kuruşluk yolluk verilmiştir. Eczacı olarak Dimitri Anthon ve cerrah

olarak ise Bedruş (?) tayin edilmiş bu kişilere de 750'şer kuruş maaş verilmiştir. Bu harcama hazineden karşılanmıştır (BOA, İ.MVL. 534/ 24004). Osmanlı Devleti tabip tayin etmekle kalmayıp bu tabiplerin görevlerini hakkıyla icra etmesine ve görevden alınanların yerine yeni tabiplerin tayini hususuna ihtimam göstermiştir (BOA, MVL. 997/54). Nusret Paşa'nın maiyetindeki Tabip Viço, gezdiği mahallelerde fesat söylemlerde bulunup ayrıca Bulgarlara karşı da yaklaşma içinde olduğunu söyleyen Raşid Paşa'nın iade etmesi üzerine bu uygunsuz hal ve hareketlerinden ötürü yakalanarak Dersaadet'e gönderileceği sırada firar etmiştir (BOA, MVL. 997/54). Konuyla ilgili Nusret Paşa da maiyetine verilmiş olan hekimin azledilmesi üzerine karantina hekimlerinden birinin tayin edilmesi konusunda arıza yazmıştır (BOA, MVL. 710 /55). Ayrıca tayin edilen tabiplerin vefat etmesi durumunda muhacirlerin mağduriyet yaşamaması için ihtiyaç duyulan bölgeye yeni tabipler gönderilmiştir. Varna'da bulunan muhacir tabibinin vefat etmesi üzerine yeni tabibin tayin edilmesi konusunda 21 Şubat 1280 ve 18 Kanun-ı sâni 1279 tarihli belge naklen şöyledir:

Mekteb-i Tıbbiye Nezâretine

“Varna da bulunan muhâcir tabibinin vefâtının vukû bulması ve orada başka tabip bulunmaması hasebiyle serî'an bir tabip irsâl hakkında iskân-ı muhâcirin memuru sa'âdetlu Nusret Paşa tarafından vârid olan telgrafnâme leffen gönderilmekle serî'an icâbının icrâ ve ifâdesine himmet etmeniz hakkında tezkir-i muhibbi terkîm kılındı” (BOA, MKT.MHM. 293 /11). Ayrıca sağlık konusuna ilişkin uygulamaların doğru bir şekilde yürütülebilmesi için Nusret Paşa'ya yardım edecek memurlar da verilmiştir. Özellikle muhacir tabiplerine nazırlık yapması için tayin edilen Fransız asıllı Ahmed Fethi Bey İskân-ı Muhacir Memuru Nusret Paşa'ya iltifatta bulunmuştur (BOA, MKT.UM. 799/31). Bu iltifat, Nusret Paşa'nın sağlık yönetimi sürecini başarılı bir şekilde yürüttüğünü göstermektedir.

Muhaceret ve iskân dönemlerinde işin ehli olmayan, liyakatsiz memurların yanında Nusret Paşa gibi görevini hakkıyla icra eden ve muhacirlerin faydasına olacak faaliyetlerde bulunan memurlar bulunmaktaydı. Muhacir memurluğu sürecinde halkın ve devlet yöneticilerinin Nusret Paşa'nın hakkında olumlu fikirlerin olduğu görülmektedir (Meoti,1999). Özellikle Çerkez muhacirlerin yerleştirilme sürecinde Osmanlı Devleti'nin politikasını değerlendiren Nusret Paşa'nın hem Çerkez olması

hem de bu politikanın uygulayıcısı olmasını göz önünde bulundurarak başarılı bir komisyon memurluğu yürüttüğü söylenebilir. Çerkezler, Anadolu'ya yapılan iskanlarda nüfusu güçlendiren ve Hristiyanların isyanı halinde müdahaleyi sağlayacak birer askeri grup olarak düşünülmüşlerdir⁵³. Bunun aksine Rumeli'ye yapılan iskânlar için öncesinden yeteri kadar hazırlık yapılmadığını, taşradaki muhacirlerin o anki koşullara göre yerleştirdiği anlaşılmaktadır (Pinson, 2001, s. 65-66).

3.4. Nusret Paşa'nın Rumeli Bölgesine Gerçekleştirdiği İskânlar

Rumeli, Osmanlı Devleti'ne göçlerin başladığı tarihlerden (1856-1865) itibaren muhacirlerin iskân için yönlendirildiği bölgelerden olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti Rumeli'yi kalıcı bir Türk yurdu haline getirmek ve Müslümanların buradaki yoğunluğunu attırmak istemekteydi (İnbaşı, 2019, s.46). Rumeli'deki iskân işlerinin düzenlenmesi ve Hristiyanların nasıl yerleştirileceğine dair dönemin ahvâline ışık tutan talimatname şu şekildedir:

" ... Bunların (muhacirlerin) mizaç ve mişvarları ve vakt u halin meydanda olan nezaketi cihetiyle sırf Hristiyan'dan ibaret olan kuraya pek yakın olarak tavgîn ve iskân olundukları halde hüsn-ü imtizâc edemeyerek ileride hud' ayı mucib olacağı misüllü teba-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi isti'zam edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzar-ı dikkat olunarak mahzûr-u mezburdan vâreste olacak suretle tavgîn ve iskanlarına itina kılınacaktır" (BOA, İ.DH. 460/30579). Muhacirlerin Rumeli'ye iskân edilmeleri iki şekilde gerçekleştirilmiştir. İlk Kafkasya limanlarında (Novorossiysk, Soçi, Sohum) biriken ve birçok zorlukla karşılaşarak daha rahat yaşam sürebileceklerine inandıkları Rumeli limanlarına (Burgaz, Varna, Köstence ve Lom) gitmişlerdir. İkincisi ise Anadolu taraflarına göç eden muhacirlerin daimî iskân için Rumeli'ye sevk edilmeleri şeklindeydi (Özcan, 2019, s.446).

Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenlere yönelik yapılacak iskân ve onlara yapılacak yardımlar 3 Mayıs 1856 tarihli "*Muhâcirin İskân Talimatnamesi*" ile yasal

⁵³ "Nusret Paşa, hükûmetini memnun edecek şekilde, kendisine verilen görevi o kadar iyi yerine getiriyordu ki, Çerkeslerin kolonizasyonu hükûmetin, ülkede Müslüman unsuru güçlendirmeyi ve Hristiyanların isyanı halinde bu hareketi bastırmaya yönelik bir aracı elinde bulundurma amacına cevap veriyordu. Hükûmet çevreleri de, İstanbul'da artık bu şekilde bir hareketin çıkabileceğini tahmin edebiliyorlardı, bunu seziyor ve arzu ediyorlardı; buna karşı da tedbirler hazırlıyorlardı." (Meoti, 1999, s.35)

bir zemine oturtulmuştur. Bu talimatnamedeki usul ve esaslar ile Rumeli Bölgesine yapılacak iskân işlerinin yürütülmesinden sorumlu memurlar arasında Nusret Paşa'nın da ismi geçmektedir (15 Ağustos 1860) (Saydam, 1997, s. 128). Nusret Paşa'nın Rumeli Bölgesinde yürüteceği görevler bu talimatnamede açıkça belirtilmiştir. Bu talimatnameye göre Rumeli'ye daha önce gönderilen arazi tespit komisyonu tarafından hazırlanan raporlar ve haritalar Nusret Paşa'ya hükûmet tarafından gönderilmiştir. Nusret Paşa'dan bu rapor ve haritalara göre yerli halkın devlete ait olan arazileri kullanma durumlarına dikkat etmesi istenmiştir. Özellikle mülk arazilerine müdahale edilmemesi yönünde uyarılar yapılmıştır. Hükûmetin, bu arazilerin muhacirlere verilmesi hususunda dikkate alınmasını istediği temel hususlar şöyledir;

1. Ziraate uygun, sulu ve meralı arazilerin verilmesi,
2. Arazilerin her hanenin nüfus miktarına göre verilmesi,
3. Yolları ve sokakları geniş ve düzenli olan yeni köyler kurulması,
4. Boş hane ve ziraat yapılmayan eski köylere muhacirler yerleştirilecek, bu iskân gerçekleştirilirken köy sakinlerinin ve muhacirlerin rızası alınacak
5. Müslüman olmayanlarla muhacirlerin sorun yaşamaması için mümkün olduğunca uzak yerlere iskân edilmeleri istenmiştir.

Talimatnamede muhacirlere yapılacak yardımların da Nusret Paşa'nın sorumluluğunda olduğu ve onun belirleyeceği miktarlarda düzenli olarak ihtiyaç sahiplerine verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Muhacirlerin kışa kalmadan yerleştirilmeleri Osmanlı Devlet'inin temel prensibidir. Kışın zorlu şartları göz önünde bulundurulduğu zaman muhacirlerin iskân sırasında perişan olacakları, ulaşım imkanlarının kısıtlı olduğu ve süreç boyunca muhacirler için yapılan hazırlıkların bir sonraki yıla kalmasının devleti mali olarak sıkıntıya düşüreceği bilinmekteydi. Bu amaçla Nusret Paşa'ya en önemli görevinin, muhacir iskânını ivedilikle yapması ve çalışmalar ile ilgili bilgi vermesi olduğu hatırlatılmıştır. Hükûmet, iskânı kışa kalan muhacirlerin olması durumunda da tedbirler almıştır. Bu durumda bunların da daha önce uygulandığı gibi akrabaları ya da yerli ahaliden olanlar tarafından misafir edilmesi istenmiştir. Ayrıca hükûmet, yerli halktan zorla yardım alınmamasını ve tamamen gönüllük esasına göre işlem yapılmasına dikkat etmiştir. İlaveten Nusret Paşa'nın kararlarının önünde engel teşkil edecek durumların olmaması adına valilere,

mutasarrıflara, kaymakamlara ve bölge idarecilerine emir vermiştir (Karataş, 2012, s. 365-367). Nusret Paşa'nın, muhacirler için yapacağı gereksiz harcamalardan kaçınması istenmiştir. Çünkü Maliye Nezareti hükûmetin harcamalar ile ilgili kararlarını Rumeli vilayetlerine bildirmiştir (Saydam, 1997, s. 129).

Nusret Paşa, hükûmet tarafından verilen görevleri yerine getirmek üzere ivedilikle faaliyetlerine başlamıştır. Muhacir komisyonu memuru olarak başarılı bir iskân süreci yöneten Nusret Paşa, 1864 yılında Rumeli'ye gelen kalabalık Çerkez muhacirlerinin iskânında da çalışmalarına devam etmiştir (Karataş, 2012, s. 365-367). Nusret Paşa Tolçı'den gönderdiği bir telgrafında Rumeli'de geniş bir bölgeye sağladığı iskânlar ile ilgili hükûmete bilgi vermiştir. 1864 tarihinde Rumeli'ye gelen muhacirlerin 20.000 haneye ve sayılarının da 70.000 nüfusa ulaştığını belirtmiştir. 2 Ağustos 1864 (28-02-1281) tarihli telgrafa göre Nusret Paşa'nın Rumeli'de muhacirlerin yerleştirildikleri vilayet, kazalar ve muhacir sayısı şöyledir:

Tablo 1. Muhacirlerin Sevk Edilerek Yerleştirildikleri Vilayet, Kazalar ve Muhacir Sayısı (BOA, A.MKT.UM. 793/14).

İskeleler	Muhacir Sayısı	İskân Edilecekleri Bölgeler
Burgos İskelesi	5-6.000	Edirne, İslimiye
Varna İskelesi	5-6.000	Şumnu, Silistre
Köstence İskelesi	12.000	Niş, Sojja, Berkofça
Vidin ve Lofça İskeleleri	7.500	Niğbolu, Zıştovi ⁵⁴

Nusret Paşa telgrafında, Niğbolu ve Zıştovi Kazalarına iskân edilmesi düşünülen 3.300 muhacirin iskânının tamamlanamadığını ancak bunların hane yapımına devam edildiğini belirtmiş hatta dönemin gazetesi Takvim-i Vekâyi'de durumun yer aldığını ifade etmiştir. Bundan sonra gönderilecek olan muhâcirlerin ise Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Dobruca yani Tulça Mutasarrıflığı dâhilinde Varna Sancağına iskân olunacağını belirtmiştir. Nusret Paşa bu muhacirlerin sayısının 10.000

⁵⁴ Niğbolu ve Zıştovi Kazalarına iskân edilmesi düşünülen 3.300 muhacirin ise iskânı tamamlanamamıştır (BOA, MKT.UM. 793/14).

hane yani 50.000 nüfusa varabileceğini ve kışa yönelik tedbirlerin alınacağını, bu konuda sıkıntı yaşanmaması için ise bizzat Niş, Sofya, Vidin ve Silistre'ye gidip bu hazırlıkları yerinde incelediğini bildirmiştir (BOA, A.MKT.UM. 793/14). Hatta bu teftişleri sırasında muhacirlerin ulaşım sıkıntılarını çözmek için kapalı olan bir yolu açtığını da ilave etmiştir. Nusret Paşa'nın kış dönemi hazırlıklarından biri de muhacirler için Mecidiye'de⁵⁵ inşa ettirdiği hastanedir (Pinson, 2001, s. 5).

Nusret Paşa'nın, Rumeli Bölgesinde iskân talimatına göre yaptığı çalışmalardan biri de yeni köy ve kazaların kurulmasını sağlamasıdır. Köy ve kazaların kurulmasına Nusret Paşa bizatihi başkanlık etmiş ve bölgelere teftişlerde bulunmuştur. Nusret Paşa'nın sadaret makamına yazdığı 7 Temmuz 1861 tarihli telgrafta, Lofça kazasında 500 haneli bir köy kurulduğunu bildirmiştir. Buradaki halkın ev ve dükkân inşaatı için ruhsat almalarına izin verilmiştir. Oluşturulan köye dönemin padişahına ithafen "*Aziziye*" ismi verilmiştir (BOA, İ. DH. 474/31797). Aynı dönem 29 Ağustos 1861 tarihli "*Takvim-i Vekayi*" gazetesinde Rumeli Bölgesinde birçok köyün kurulduğuna dair bilgiler verilmiştir. Gazetede Kadıköy kasabasına 200 muhacir ailenin iskân edildiği, Vidin eyaletindeki adları Adliye ve Hamidiye olarak değiştirilen kasaba ve köylere 270 ailenin yerleştirildiği ve Lom Kazasında, Şehzade Yusuf İzzeddin'in adına 350 ailelik bir köyden söz edilmiştir. Ayrıca Nusretiye köyünün adını, 1864 sonlarına kadar iskân işlerinden sorumlu olan Nusret Paşa'dan aldığından bahsedilmektedir. Köy isimlerinin padişah, üst düzey yönetici ve hayırsever kişilerin isimleri ile anılmasının, muhacirlere yapılacak yardımlarda teşvik edici bir rol üstlendiği söylenebilir (Dobrev, 2015, s. 786-788). Bunların yanı sıra Nusret Paşa'nın muhacirler için köy oluşturma çabalarının arkasında muhacirlere yardım etmekten öte Rusya'ya karşı tampon bölge oluşturma çabasının olduğunu savunan görüşlere de rastlanmıştır. Özellikle tampon bölge oluşturmak amacıyla kale yapılması gereken mevkilere Çerkez muhacirlerin iskân edildiği bilinmektedir (Çiçek, 2009, s.

⁵⁵ Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) şahsi arazilerinden olan Zincirlikuyu ve Balmumcu çiftliklerinin bulunduğu sahaya 1854 yılında Balkan yarımadasından ve Kırım'dan göç ederek gelenlerin ev yapıp iskân olunmalarına ve tarımla uğraşmalarına müsaade edilmiştir. Mecidiyeköy'ün 1854 yılı ilk iskân tarihi olarak kabul edilmesi göz önünde bulundurulduğunda geçmişinin yüz yıldan fazla olduğu anlaşılmaktadır bu köye Mecidiye denilmesi de Sultan Abdülmecid'in ismine ithafendir. Sultan Abdülmecid'in ölümünden sonra bu saha hazinenin eline geçmiş ve burada bina yapımına müsaade edilmiştir (Tümer, 1969, s. 7)

84). Çerkez muhacirlerin iskân edildiği Nusretiye (İslova) köyünde 336 hane ve 1.134 nüfus olduğu bilgisine 1290 Salnâmesi'nde ulaşılmıştır (*Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, Defa 6, Sene 1290, s. 189).

3.4.1 Varna Bölgesi iskânları

Varna, göçler sırasında “geçici iskân yeri” olarak adlandırılan bölgeler arasında yer almaktadır. Geçici iskân yerleri, muhacirlerin daimî iskân edilecekleri yere varıncaya kadar yolculukları boyunca plansız ya da planlı konakladıkları yerlerdir. Bundan dolayı bu bölgeler (Sinop, İstanbul, Varna, Köstence, Samsun ve Silifke gibi) için belgelerde sıklıkla “*muvaakkaten*” ve “*misafireten*” iskân ifadeleri kullanılmıştır. Muhacirler, daimî iskân edilecekleri bölgelere ulaşıncaya kadar buralarda misafir edilmişlerdir (Çağ, 2013, s. 138). Kırım Savaşı ile birlikte Rusya'nın iç bölgelerine sürgün edilmek zorunda kalanlar, Osmanlı Devleti'ne göç etmişlerdir. Dolayısıyla Kırım'dan Osmanlı'ya yoğun bir göç hareketliliği yaşanmıştır. Bu anlamda Varna Bölgesi hem doğrudan gelen muhacir hem de İstanbul'dan sevk edilen muhacirlerin çok olmasından dolayı oldukça sıkışık bir hal almıştır. 1860 yılının Haziran ayında on beş gün içinde bile yaklaşık 4000 muhacirin Varna'ya geldiği ifade edilmektedir. Muhacirler hastanelere, kışlalara, evlere ve İstanbul'dan istenen çadırlara yerleştirilmişlerdir (Saydam, 1997, s. 127). Ayrıca Varna'ya gelen 30.000'e yakın göçmene yiyecek ve giyecek yardımı da yapılmıştır (Dobrev, 2015, s. 781). Ancak Osmanlı Devleti bu bölgede muhacir sayısındaki artışın, halkı zor durumda bırakacağını düşündüğünden Varna'da bulunan muhacirlerin sevk olunması gerektiğine karar vermiştir. Bunun yanında yaşanan problemlerden biri de Varna Sancağının Kırım Savaşı'nda üs olarak kullanılmış olması ve geçici hastanelerin burada faaliyet göstermesinden dolayı Varna'nın muhacirler tarafından tercih edilmesidir. Nitekim Varna'dan başka bölgelere yerleştirilmek üzere gönderilen muhacirler Varna'ya geri dönmüş, bazıları da bu bölgeye gelmek için kaymakamlıklardan izin talep etmişlerdir. Örneğin Varna'dan Saruhan Sancağına iskân ettirilen muhacirlerin bir kısmı Varna'ya gitmiş, geriye kalanlar ise Manisa Kaymakamlığından Varna'ya gitmek için talepte bulunmuşlardır. Ancak kaymakamlık bu taleplerinin valilikten gelecek izinle mümkün olabileceğini bildirmiştir. İzmir Valiliği ise bu iznin İstanbul Muhâcirin Komisyonu'ndan alınması gerektiğini belirtmiştir. Valiliğin muhacirin komisyonundan görüş alması sonucunda

muhacirlerin önceki iskân bölgelerine gönderilmesi yahut İzmir’de uygun yerlere yerleştirilmeleri istenmiştir (Tepekaya, 2006, s. 464-465)

1861 yılında Varna’da muhacir komisyon memurluğuna devam eden Nusret Paşa, 1864 yılına kadar sayıları 175.000’e ulaşmış olan muhacirleri Varna, Tulça ve Dobruca bölgelerine yerleştirmiştir (Çelik, 2007, s. 94). Nusret Paşa’nın bu süreci iyi yönettiği hatta Anadolu’ya nazaran Rumeli Bölgesinde iskân yönetiminin daha başarılı olduğu belirtilmektedir (Saydam,1997, s. 139).

Nusret Paşa muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesinin dışında göçmenlerin ileriye dönük refaha sahip olmaları için de çalışmalar yürütmüştür. 1850’de Aşağı Tuna Bölgesi’nde Osmanlı tarafından buharlı gemilerin kullanılması için kumpanya kurma girişimlerine başlanmış olması Nusret Paşa’nın bu çalışmalarına verilebilecek örneklerdendir. Kırım Savaşı’nın başlaması, hedeflenen planın yarıda bırakılmasına sebep olmuştur. 1864 yılına gelindiğinde yarım bırakılan kumpanyanın tamamlanması için sahile yakın Silistre, Tulca, Vidin, Sofya, Niş, Köstence, Varna, Tırnova ve Şumnu bölge ahalisi bir iki senelik gelirlerini satıp ve başka işlerde çalışarak kazandıkları bedeli kazalarda kurulacak kasalara vermişlerdir. İstekleri ise Tuna sahillerinde kullanılmak için 20 şilepten ve 5 vapurdan müteşekkil kumpanya oluşturulmasıydı. Kumpanya fikri Babıâli tarafından takdir görmüştür. Kumpanyanın kurulması için İskân-ı Muhacir’in Memuru Nusret Paşa’ya sorumluluk verilmiştir. Böylece sancak ve eyalet mülki amirlerine oluşturulması planlanan kumpanya için sadarete evrak ve mazbata gönderilmiştir. Fakat girişimler sonuçsuz kalmıştır (Korkmaz, 2016, s. 194).

Nusret Paşa, muhacirlerin sevk olunma sürecinde kendisine yardım eden kişilerin ödüllendirilmesi için hükûmete öneride bulunmuştur. Nusret Paşa’nın bu önerisi dönemin padişahı Sultan Abdülaziz tarafından 25 Ekim 1864 tarihli irade ile uygun görülmüştür. Bu kişilere gayret ve hizmetlerinden ötürü nişanlar verilmiştir (BOA, İ.HR. 209/12095). Mösyö Cassian ve Mösyö Lazaritch üçüncü rütbe, Mösyö Geissel’e dördüncü rütbe, Mösyö Auguste Nersfück ve Mösyö Bisel Mikleo’ya ise beşinci rütbeden nişanlar verilmiştir (Saydam,1997, s. 139).

3.4.2. Vidin Eyaleti iskânları

Mecidiye, Varna ve Köstence’de toplanan göçmenlerin sevk edildiği ve Nusret Paşa’nın iskân sürecinde sorumlu olduğu bölgelerden biri de Vidin’dir. Vidin Valisi’nin muhacir iskânına uygun tarım arazilerinin olduğunu bildirmesinin ardından bu bölgeye 10.000 hanenin sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu muhacirlerin önce Tuna iskelelerine getirilip sonrasında Tersane-i Amire vapurlarıyla Vidin’e gönderilecekleri kararlaştırılmıştır. Muhacirlerin Vidin’e iskânları yapıldıktan sonra Vali’ye Nusret Paşa ile iletişime geçmesi hususunda talimat verilmiştir. Ayrıca Nusret Paşa’nın görevlerinin belirlendiği talimata göre muhacirlerin en kısa sürede iskânlarının yapılması istenmiştir. Çünkü muhacirlerin kışa kalmadan uygun ortamlara yerleştirilmesi Osmanlı Devleti için öncelikli sayılmaktadır. Öyle ki Nusret Paşa muhacirlerin kış mevsimine kalmadan Osmanlıya teslim edilmeleri için Rusya ile irtibata geçmiştir (Saydam, 1997, s.128).

Vidin Eyaletine gelen muhacirlerin iskân işlemleri yapılmış ancak olumsuz kış şartları nedeniyle iskâna 1861 baharına kadar ara verilmiştir. Bu süreçte Vidin’de kalan 3955 muhacire Vidin halkı yiyecek, giyecek ve kışlık yakacak desteği sağlamıştır. Nusret Paşa’nın da 1860 yılında Vidin Kazasına bağlı Sanatrana köyündeki muhacirlere ekin tohumu bağışlamıştır (Dobrevo, 2015, s. 458-465). Osmanlı Devleti’ne sığınan göçmenler kalıcı iskân bölgelerine gönderilmeden önce Sinop, İstanbul ve Trabzon gibi limanlarda bekletilmişlerdir. Sayıları binleri bulan muhacirler için bu limanlarda beklemek büyük göç yığınlarının birikmesine neden olmuştur. Muhacir Komisyonu Başkanı Vechi Paşa, 1863 yılının Aralık ayında Trabzon’da yaşanan yoğun göçün salgın hastalıklara sebep olacağını düşünerek muhacirlerin ivedilikle iskân edilmeleri için bir teklif sunmuştur. Teklife göre Rumeli’ye gidecek muhacirlerin Varna, Ahyolu ve Burgos iskelelerinden Vidin Eyaletine sevk edilmelerinin uygun olacağı belirtilmektedir. Ayrıca Vechi Paşa, planlanan iskân bölgelerinde halkın itirazı olursa boş arazi ve evlerin vergi defterleri incelenerek tespit edilmesinin zor olmadığını söylemiştir. Nitekim Nusret Paşa Vidin’de Vechi Paşa’nın tavsiyesi üzerine vergi defterlerini incelemiş, boş arazi ve evleri tespit etmiştir (Saydam, 1997, s.137).

Göçün en yoğun yaşandığı 1864 senesinde faaliyetlerine devam eden Nusret Paşa, sayısı 60.000 (12.000 hane) nüfusa ulaşan Çerkez muhacirlerinin Vidin ve Niş

eyaletlerine sevk edilmelerini sağlamıştır (Polat, 2019, s. 71). Nusret Paşa, bu muhacirlerden yaklaşık 6.000 haneyi Vidin’e yerleştirmiş ve barınma ihtiyaçlarını gidermiştir (Karataş, 2012, s. 367).

3.4.2. Tuna Vilayeti iskânları

Rumeli’deki birçok iskân bölgesinde olduğu gibi göçmen artışının olduğu dönemlerde önemli iskân yerlerinden biri de Tuna’dır. 1855-1864 yılları arasında Tuna bölgesinde Kırım ve Kafkas göçmenlerinin büyük bir bölümü⁵⁶ Vidin, Niş ve Silistre’ye iskân edilmişlerdir (Koyuncu, 2014, s. 685). Ayrıca Tuna Vilayeti’nde 150.000-200.000 dolayında Tatar muhacirin iskân edildiği ifade edilmektedir (Pinson, 2001, s. 76). Kırım ve Kuban’dan gelen Tatar muhacirlerinin Tuna’ya iskân edilmeleri Muhacir Komisyonu memuru Nusret Paşa’nın öncülüğünde gerçekleşmiştir (BOA, MVL. 1031/138). Nusret Paşa Tuna Bölgesinde de “*Muhâcirin İskân Talimatnamesi*” doğrultusunda muhacirlerin iskânı ve yardım sürecini yönetmiştir. Tuna Meclisi’nin Mazbatası ve Maliye Nezaretinin kayıtlarına göre Nusret Paşa Tuna taraflarına gelmiş olan muhacirlerin ihtiyaçları için mal sandıklarından harcamalar yapmıştır (BOA, MVL. 1031/138).

Nusret Paşa, göçmenlerin iskânına yönelik başarılı çalışmalarının yanı sıra muhacirler için ayrılan paradan başkalarına vermiştir. Örneğin Tuna Vilayeti dahilinde iskân olunan muhacirin masrafları için ayrılan akçeden Nusret Paşa’nın borç almış olduğu paradan Ruscuklu Simon’a verdiği dair belgelerin mevcudiyetine ulaşılmıştır (BOA, MVL. 1074/43). Ayrıca Nusret Paşa, 1864 yılının Temmuz ayı ortalarına kadar gelen muhacirleri Vidin, Sofya, Kosova, Niş, Vasovik, Rohova ve İştip taraflarına göndererek yerinde incelemelerde bulunmuştur. Fakat Nusret Paşa’nın yerinde gezilerinin muhacirlerin ihtiyaçlarının giderilmesine çözüm getirmediği yönünde fikirler de mevcuttur (Pinson, 2001, s. 5).

Nusret Paşa’nın Tuna Bölgesinde muhacir komisyonu memurluğu yaptığı sırada Osmanlı hükûmeti, adil ve müreffeh bir idare tesis etmek için taşra teşkilatında idari yönden bir değişikliğe gitme kararı almıştır. Bu değişimin temelini oluşturan

⁵⁶ Osmanlı kaynaklarına göre, 1861 yılı ortalarına kadar 142.852’si (34.344 hane) Tuna sahillerinde olmak üzere, Rumeli’de toplam 157.562 muhacir (37.557 hane) iskân edilmiştir. 1860’da yalnızca Vidin ve kazalarında 5.050 civarında muhacirin bulunduğu görülmüştür (Dobrevo, 2015, s. 33).

1864 Vilayet Nizamnamesi Fransız mülki teşkilat ve idaresinden esinlenerek hazırlanmıştır. Yeni idari yapılanma konusunda pilot bölge olarak Tuna Bölgesi seçilmiştir. Bu bölgenin seçilmesinin nedeni Bulgarların zaman zaman devlet otoritesine karşı çıkardığı ayaklanmalardır. Ayaklanmaların bastırılmış olmasına rağmen Bulgarlardaki milliyetçi tavrın giderek artmasından endişe edilmiş ve tedbir olarak yeni bir idari sistem geliştirmek hedeflenmiştir. Bu idari sistem, Ruscuk, Vidin ve Niş Eyaletlerinin birleştirilerek oluşturulduğu Tuna Vilayetinde tecrübe edilmiştir. Bu tecrübe sonrasında Osmanlı Devleti'nde birçok vilayet teşkil olmuştur (Karal, 2011, s. 154-156). Bizzat Midhat Paşa ve Sadrazam Fuad Paşa tarafından hazırlanan Tuna Vilayeti Nizamnâmesi, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın onayından sonra 13 Ekim 1864'de Sultan Abdülaziz tarafından tasdik edilmiştir (BOA, İ.MMS. 29/1245). Ayrıca nizamnamenin kabulünün ardından uygulamalara ilişkin dikkat edilecek hususlar için *“Tuna Vilayeti'nin Usuli İdaresi Hakkında Talimat”* yayınlanmıştır. Tuna nizamnamesinde yer alan önemli maddeler şöyledir;

1. Osmanlı Devleti yeni idari birimlere (vilayet, livâ, kazâ, nahiye ve karye) ayrılmıştır. Bu idari birimlerin başına yeni memurlar atanmıştır. Vilayetten, vali, livada, liva kaymakamı⁵⁷, kazada kaza müdürü ve karyelerden muhtarlar sorumlu olmuştur.
2. Kasaba ve şehirlerde en az elli hane bir mahalle olacak şekilde her bir mahalle bir karye hükmünde sayılmıştır.
3. Şehirlerin yönetiminde valinin öncülüğünde toplanacak olan danışman meclisleri kurulup Vilayet İdâre Meclisi, Liva İdâre Meclisi, Kaza İdâre Meclisi ve köylerde İhtiyar Meclisleri kurulmuştur.
4. Meclislerin dışında, adalet organları olarak cinayet, hukuk ve ticaret mahkemeleri de nizamname ile tesis edilmiştir (BOA, HR.SYS. 1606/11).

Tuna Vilayeti Valiliğine, Niş Valiliği süresince göstermiş olduğu başarılı hizmetlerden dolayı Midhat Paşa atanmıştır (Karal, 2011 , s. 155). Midhat Paşa, Tuna Vilayeti Nizamnamesine uygun olarak gerekli idari yapılanmayı oluşturmuştur. Bu

⁵⁷ İkinci madde: *İşbu dâ'ire-i idâre-i merkeziyyenin bulunduğu sancakla beraber yedi livâyâ münkasım olarak her bir sancakda bir kâ'immakamlık idâresi olub re'is-i livâ olan şehir makarr olacaktır* (BOA, HR.SYS. 1606/11).

açından bakıldığında nizamnamenin ilk uygulandığı Tuna Vilayeti'nin Osmanlı Devleti için önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Midhat Paşa'nın göreve geldiğinde yaptığı ilk icraat nizamnamenin uygulanma sürecine karşı çıkacağını düşündüğü muhalif grupları Tuna'dan uzaklaştırmak olmuştur (Kılıç, 2005, s.104). Nitekim bazı gruplar⁵⁸ vilayet sisteminin şeriat hükümlerini de kaldıracağını düşündükleri için halkı kışkırtıp nizamnamenin uygulanmasına engel olmaya çalışmışlardır (Acar, 2013, s.64) Muhafız grupları bertaraf ettikten sonra Tuna Vilayeti'nde reformlarına devam etmiştir. Ancak Midhat Paşa planladığı reformları uygulama sürecinde hem kadrosunu oluşturmakta zorlanmış hem de bazı grupların reformlara karşı gösterdiği dirençle karşılaşmıştır. Örneğin Midhat Paşa'nın yeni bir temyiz hukuk mahkemesi kurulmasına ilişkin çabalarını, Nazif Efendi ve diğer bürokratlar geleneksel İslâm Mahkemesinin kapatılacağı düşüncesiyle engellemeye çalışmışlardır. Midhat Paşa hatıralarında, Nusret Paşa'nın da bu grupların tarafında olduğunu ve reformlarına karşı çıktığını söylemiştir. Nusret Paşa'nın bu muhalefetinin altında yatan sebeplerden biri Midhat Paşa ile olan kişisel problemleri, ikincisi ise reformların iskân problemlerini çözemeyeceğine dair düşünceleridir (Çelik, 2007, s.39). Çünkü Nusret Paşa iskân memurluğu sürecinde muhacirler üzerinde kurduğu otoritenin sarsılmasından endişe ediyordu. Nitekim Nusret Paşa kendisini vali olarak görmüş ve muhacirler üzerinde yönetimden bağımsız bir şekilde kontrol sağlamaya çalışmıştır (Çerkezoğlu, 2015, s.37-38; Özbal, 2015, s. 16). Midhat Paşa, Nusret Paşa'nın sadece bir muhacir komisyonu memuru olduğunu ancak vali gibi davrandığını vurgulamaktadır (Acar, 2013, s.105). Midhat Paşa, buyruğundan çıkacak ve kendi başına hareket edecek olan memurların varlığını istemezken Nusret Paşa da hem vali hem de başka memurlarla uyum gösterememiştir. Midhat Paşa ile Nusret Paşa arasındaki husumet giderek büyümüştür. Midhat Paşa, Nusret Paşayı görevinden attırmak için çabalarda bulunmuş hatta Nusret Paşa'nın görevinden alınmaması durumunda istifa edeceğini belirterek sadareti iki paşa arasında seçim yapmaya mecbur bırakmıştır (Korkmaz, 2016, s. 205). Nusret Paşa ise Midhat Paşa'yı şikâyet etmiştir. Nusret Paşa'nın şikâyetine göre; Midhat Paşa, Nusret

⁵⁸ Fuat Paşa ile şahsi problemleri olan Şeyhülislam Saadettin Efendi ve onun talimatlarını yerine getiren Rusçuk Nâibi Süruri Efendi ile Müfettiş-i Hükkâm Nazif Molla Efendi ve Vilayet Mektupçusu Seni Efendi (Acar,2013, s.63).

Paşa'nın bölgede (Tuna) nüfuz elde etmesine engel olmuştur. Bazı kişileri Nusret Paşa'ya hakaret etmeleri için teşvik edip saygınlığına gölge düşürmüştür. Bu hakaretler karşısında gereğinin yapılmasını talep ettiğinde ise talepleri kabul görmemiş ve Midhat Paşa'dan aldığı cevapların hakareten başka bir şey olmadığını söyleyip bu nedenlerden dolayı istifaya mecbur kaldığını ifade etmiştir. Son olarak “400 bin nüfusun çekeceği sefâletin ve bundan tevellüd edecek sû-i netâyicin vebâl ve mes'ûliyeti kendilerine bırakılarak” deyip 21 Ocak 1865 (9 Kanun-ı Sani 1280) tarihinde istifasını sunmuştur (BOA, MVL. 1074/18).

Tuna Valisi Midhat Paşa ve Nusret Paşa arasında yaşanan gerginliklerden sonra Nusret Paşa Tuna Vilayeti muhacir komisyonu memurluğundan istifa ederek 24 Ocak 1865'te İstanbul'a dönmüştür (Korkmaz, 2016, s. 206).

3.5. Anadolu Bölgesi İskânları

Hem Kafkasya'dan hem de Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne gelen muhacirler Anadolu ve Rumeli'de iskân edilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin 1859 sonbaharına kadar iskân politikasında gösterdiği tutum, Anadolu'ya göçmenleri yerleştirmemektir. Ancak Devlet hem göçmenlerin isteği hem de Rumeli'de yer alan elverişli toprakların azaldığı düşüncesi ile bu politikasını değiştirmiş ve Anadolu'ya, çok sayıda göçmen iskân edilmiştir (Tepekaya, 2006, s. 465). Eski köylere iskân yapılacaksa hem yerli ahalinin hem de muhacirlerin rızası alınacaktı. Hristiyan halkın yoğunlukta olduğu bölgelerde huzursuzluk çıkmaması adına iskanlar yapılırken dikkatli davranılmalıydı.

Özellikle toplu göçlerin ivme kazandığı 1864-1865 yılları arasında Anadolu'ya iskânlar gerçekleştirilmiştir. Anadolu'ya yerleşecek göçmenler, iskân bölgelerine en yakın limanlara taşınmışlardır. Bu limanlar başta Trabzon olmak üzere, Sinop, İnebolu ve Samsun limanlarıdır. Göçmenlerin Osmanlı ülkesine gelişi sadece deniz yolu ile yapılmıyordu. Karayoluyla gelenlerin ise ana güzergâhı Kars üzerinden Sivas olmuştur. Özellikle hayvanlarıyla birlikte gelenler ekseriyetle kara yolunu tercih etmişlerdir. Örneğin 1864 yılının Eylül ayında Abaza-Çerkez grubundan 15.000 kişinin yanlarına yaklaşık 7.000-8.000 kadar koyun, keçi, sığır vb. hayvanlarını da alarak Batum üzerinden gelip, Lazistan Sancağında münasip mahallere iskân edilmişlerdir. Abaza ve Çerkez kabilelerinin Lazistanda iskân ettirildiklerine dair belgede bahsi geçen konu şöyledir:

“Abaza ve Çerkesler arasında Erdiler isimli mahalle birkaç kabile toplamda 15 bin nüfustan fazla olarak Lazistan Sancağında münasib mahallerde iskânlarına müsaade istenmiş ve gelen emrin uygun olduğu, bu muhacirlerin eşya ve hayvanlarının getirilmesi hususunun kendilerine tavsiye kılındığı bildirilmiştir. Muhacirler 15 gün evvel tüm eşya ve malları ile peyderpey gelmeye başlamışlar ve münasip mahallere gönderilmişlerdir. Kendilerinden bazıları kendi hanelerini kendileri yapmışlar ve diğerlerinin de buna mukabil kendi hanelerini yapabilecekleri bildirilmiştir. Bunların zaruri ihtiyaçları Batum ahalisi ve memurları tarafından peyderpey tevzi edilmiştir. 27 Muharrem 1281. Lazistan Livası Mutasarrıflığı” (BOA, MKT. MHM. 307/85).

Osmanlı ülkesine gelmek isteyen başka bir grup ise Çeçenlerdi. Önemli miktarda Çeçen muhacir grubu 1865’te Gümrü-Kars yolunu kullanıp 690 baş hayvanla Anadolu’ya gelmişlerdir. Gelenler için farklı iskân bölgeleri belirlenmiştir. Ancak içlerinden bazıları Kars’ta iskân olunmak istemişlerdir (İpek, 1997, s. 292).

Osmanlı Devleti’ne 1865 yılında karayolunu tercih ederek gelen 5.000 hane ve yaklaşık olarak 30.000 nüfus Çeçen muhacirin Kars’tan giriş yapacağı öğrenilmiştir. Gelecek olan muhacirlerin iskânına ilişkin bir plan yapılmış ve iskân bölgeleri belirlenmiştir. Bu plana göre; Çeçen göçmenlerin 1.000 hanesi Siirt, Sivas ve Harput’a, 2.500 hanesi de Diyarbakır’a sevk edileceklerdir. Geriye kalan 1.500 hanenin ise Van, Hınıs ve Muş Sancaklarına iskân edilmesi uygun görülmüştür (BOA, İ.MMS. 30/1264, Saydam, 1997, s.147). Bu iskânların planlandığı şekliyle yapılabilmesi için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azâsı Mirliya Nusret Paşa, Rumeli’de gösterdiği başarılarına istinaden görevlendirilmiştir (BOA, A.MKT.MHM. 331/86). Nusret Paşa’nın refakatine de memurlar verilmiş özellikle Rusça ve Fransızca bilen tercümanlar görevlendirilmiştir (Saydam, 1997, s. 113). Nusret Paşa, Erzurum Muhacirin Komisyonu ile ortak çalışmalar yaparak iskân işlerini yürütmüştür. 10.000 kuruş maaş karşılığında görevlendirilen paşa bölgede 10 ay kalmıştır. Nusret Paşa’nın Anadolu’daki göçmen iskânı için üstlendiği görev: Rus memurlarıyla birlikte Çeçen kabilesi halklarından olan göçmenleri teslim alıp geçici yahut kalıcı iskân bölgelerine gönderip ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bununla beraber Paşa’ya yardımcı olmak üzere Dördüncü Ordu-yı Hümayundan refakatine bazı küçük zabıtlar verilmiştir. Paşa’ya yardımcı olacak zabıta ve memur (kâtip) için Osmanlı hükûmeti 2.000 kuruş maaş tahsis etmiştir (BOA, A.MKT.MHM. 331/86). Nusret Paşa Erzurum, Muş ve

Diyarbakir sancakları yoluyla gelen muhacirlerin iskân bölgelerine gönderilmeleri için kullanılacak olan yolları ikişer kuruş yevmiye ile beş gün çalıştırdığı iki yüz kişi ile tamir ettirmiştir (Keha, 2013, s. 101).

Nusret Paşa, Anadolu iskânları sırasında birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle farklı bölgelere iskân edilme konusunda muhacirler direnç göstermiştir. Kimi göçmenler iskân edildikleri yeri beğenmezken kimisi de akrabalarının yanına gitmek istediğinden iskân işlerinin yürütülmesine engel olmuşlardır. Muhacirlerin toplu olarak iskân edilmek istemeleri bölgede geniş arazi olmadığı için sorun oluşturmaktaydı. Hatta bazı Çeçen muhacirler, liderleri Musa Bey gelmeden Erzurum'dan gitmeyeceklerini söylemişlerdir. Durum hükûmete bildirilmiş cevaben bu problemin çözülerek muhacirlerin iskân yerlerine gitmeleri emredilmiştir. Nusret Paşa'ya konu ile ilgili gönderilen telgrafnâmede verilen emir *“Eğerçi ol bâbda Erzurum'a tecdid-i vesâyâ olunmuş ise de oradan alınan telgrafnâme me'âline göre Erzurum'a gelen kafilenin rüesâsı Kars'dan vürûduna müntazır oldukları ümera gelmedikçe ileriye hareket etmeyeceklerini sûret-i kat'îyyede ifade edip tarafınıza beyân-ı hâl kılınmış ise de henüz cevabı zuhûr etmediği bildirilmiş ve binâberîn işin iki taraflı tutulması taht-ı lüzûmda görülmüş olmağla seri'an bi'l-mükâtebe hüsn-i ıslah-ı esbâb-ı sevkiyyeye himmet ve itina eylemeniz matlûbdur”* şeklinde ifade edilmiştir. Muhacirlerin belirlenen yerlere iskânı ile ilgili verilen bu talimata Nusret Paşa tarafından herhangi bir cevap verilmediği ve bunun üzerine Erzurum'dan bir telgraf yazılarak muhacirlerin zorla iskân ettirilmeleri konusunda harekete geçilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA, A.MKT.MHM. 339/13). Erzurum merkezden gönderilen mektup ise şöyledir;

Erzurum'da yığılıp General Musa Bey gelmedikce bir tarafa gitmeyen Çeçen muhâcirleri dört bine karîb olup devlet ve milletce eyledikleri zâyîât şöyle dursun istihkâmât için dahi beş bin kadar asâkir-i redîf mevcud olduğundan ve muhâcirîn-i merkûmûnun mizâc ve meşvâları icabınca az şeyden çukasını çıkararak kavga ile nihayetü'l-emr bir fenalık hudûsu akreb me'mûl olup eğerçi bir saat evvel merkezlerine sevk edilmek için ya mûmâileyh Musa Bey'in buraya gönderilmesi veyâhûd kendisinin bizzat gelmesi saâdetli Nusret Paşa'ya yazıldı ise de ona da cevab alınamadığından ve mesbûk olan arz ve iş'âr-ı çâkerânem vechile bunlara sûret-i cebriye gösterilmedikce bir ayak ileri gitmeyeceklerinden bu bâbda ne vechile hareket

edilmek lâzım geleceğinin istizânıyla Cenâb-ı Hak hıfz eylesin bir fenalık zuhûr ederse mes'ul olmamak için arz ve iş'âra ictisâr eyledim (BOA, A.MKT. MHM. 339/13).

Muhacirlerin iskân edilme sürecinde karşılaşılan problemlerden biri de asayişin sağlanamamasıdır. Kendilerinden olmayanlara karşı saldırgan girişimleri, arazi davaları için kavgalar, kabile mücadeleleri asayişsizlik sorunlarının yaşanmasına ortam hazırlamıştır (Karataş, 2012, s. 80-85). Bunların yanında göçmenler, iskân işlerinde görevli memurlara karşı da saldırgan tavır göstermişlerdir. Ayrıca silahlı çeteler halinde dolaşarak bölge halkının huzurunu kaçırmışlardır. Bu soruna çözüm bulmak için muhacirlerin silahlarının toplanması yoluna gidilmiştir (Saydam, 1997, s.192). Yaşanan bu asayiş problemleri, iskân olunma sürelerini ve geçici iskân edilme sürelerinin uzatmıştır. İskân yerlerini beğenmemeleri, toplu iskân edilme istekleri ve silahlı eylemlerinden dolayı devletin onlara verdiği işlerle uğraşmadıkları görülmektedir (Karataş, 2013, s.85). Ayrıca zarar verdikleri halkın tepkisiyle karşı karşıya kalmışlardır. Dolayısıyla halk yardım etme konusunda geri çekilmiştir. Bu durum hem muhacirlerin iskân sürecine hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomik⁵⁹ olarak zorlanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti göçmenlerin dağınık iskân politikasına sıcak bakmıyordu (Keha, 2013, s. 103). Ancak Osmanlı Devleti'nin huzursuzlukların yaşanabileceğini düşündüğü bölgelerde bu politikasını değiştirdiği görülmüştür. Nitekim Sivas-Uzunyayla Bölgesinde Osmanlı hükûmetinin huzur bozan Afşar aşiretini iskân etmek istediği bilinmektedir (BOA, A. MKT.U. 478/22).

Muhacirler belli bir plan dahilinde iskân edilmekteydi. Bu planlamadaki temel amaç muhacirleri mağdur etmemektir. Ancak bu durum muhacirlerin geçici iskân sürelerini uzattığı için yığılmanın olduğu bölgelerde barınma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Muhacir yığılmasının olduğu bölgelerden biri İstanbul'dur. Şehre gelen muhacirler

⁵⁹ Yapılan harcamalara ilişkin örnek vesika: “*Şu gaile-i azimenin buradan külliye def ve izalesi temenni olunmaktadır. Muş havalisinde bulunanlar da yine çiftliklere ve bazı köylere saldırarak, halkın bazılarını yaralamak ve öldürmek suretiyle mallarına zarar verdiklerine dair mahallerinden haberler gelmektedir. Muhacirler Vilayet hududuna kadar tertip olunan arabalarla götürüleceğinden bu arabalara mutedil yürüyüşle dört saatlik mesafe bir günlük itibar olunarak, gidiş günlerinde altışar kuruş, dönüş günlerinde de üçer kuruş ücret verilmesi kararlaştırıldı. Çünkü geçen sene, ahaliden bu yolda meccanen alınan arabaların ekserisini muhacirler yakmış ve öküzlerini de kesip telef ettiklerinden, yerli ahali bu yüzden pek çok zararlara uğramış ve işlerinden kalmışlardı. Bu sene tekrar meccanen bu yolda bu arabaların kullanılmaları bütün bütün imkânsızdır. Muhacirlerin bulundukları mahallerden hareket ederek, Vilayet hududuna kadar sevk edilmeleri için, tayinat masrafları hariç araba ücretleriyle kafiye memurlarının ve diğer masrafların beş yüke ulaşacağını arz ve beyanına cüret kılındı...*” (Keha, 2013, s. 103).

Anadolu ve Rumeli’de iskân edilmelerine rağmen gelenlerin sayısı arttıkça geçici iskân bölgelerinde yoğunluk yaşanıyordu. İstanbul’da da yaşanan durum karşısında Şehremaneti, Ayasofya Camisinde muhacirlerin geçici olarak barınabilmeleri için hükûmetten talepte bulunmuştur (Saydam, 1997, s.125). Nitekim Dersaadet’te bulunan Çerkez ve Nogay muhacirlerinin iskânları ile ilgili bir vesikada İstanbul’a 1860’ta gelen göçmenlerin sayısının 14.000’e ulaştığı ve bu yoğunluğun beraberinde salgın hastalıkları getirdiği belirtilmektedir Ayrıca muhacirlerin de fikirleri alınarak yığılmanın olduğu bölgelerden başka bölgelere, bir kısmının ise geçici olarak civar köylere iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır (BOA, İ.MMS. 18/762).

Arşiv vesikalarından edinilen bilgiler ışığında Nusret Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne Kafkaslardan yaşanan yoğun göç dönemlerinde (1860-1866) hem Rumeli hem de Anadolu’da muhacir komisyon memurluğu yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanında muhacir iskân işlerine ilişkin bulunduğu vilayetlerde idareciler ile farklı konularda sorunlar yaşamıştır.

Nusret Paşa, muhacir komisyon memurluğu yaptığı süre zarfında muhacirlerin iskânına yönelik birçok başarıya imza atmıştır. Bu başarılarından elde ettiği tecrübelerinden yola çıkarak hazırladığı düşünülen ve İstanbul’daki iskân faaliyetleri konusunda dikkat çekici bir rapor yazmıştır. Bu raporun Osmanlı Devleti’nin bu yıllarda göç ve göçmenlere ilişkin politikasına da ışık tuttuğu söylenebilir.

Padişah Yaveri olan Nusret Paşa, 13 Aralık 1883 tarihinde Muhacirin Komisyonu’na Kırım’dan, Balkanlar’dan ve Kafkasya’dan Devlet-i Aliyye’ye hicret eden muhacirlerin iskân ihtiyaçlarına ilişkin rapor hazırlamıştır. Raporda iskân konusundaki usulsüzlüklere, başarısızlıklara ve bunların sebeplerine dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Nusret Paşa’nın raporda vurguladığı önemli noktalar *muhacir iskânında hâlâ başarının sağlanamadığı, muhacirlere sahip çıkmanın devletin görevi olduğu, mevcut görevli sayısının çok masrafa sebep olduğu, gereksiz zamların yapıldığı, muhacir ödenekleri ve zimmete para geçirme hususunda tahkikat eksikliği*” olarak sıralanabilir (BOA, Y.PRK.MYD. 3/11). Raporda öne çıkan bazı maddeler şöyledir:

1. İstanbul’da ve taşrada iskân edilmemiş çok sayıda fakir ve fukara muhacir olduğundan bahsi geçenlerin ve bundan sonra gelenlerin bir

kısının iskân edilip ziraate başlayıncaya kadar sefaletten korunmaları için süratle iskân edilmeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır. Adı geçen muhacirlerin refahının temin edilmesi için Hazine-i Celile'nin boş masraflardan korunması memurların öncelikli vazifesidir.

2. Muhacirler için görevlendirilen memurlara yapılan harcamalar fazla olduğu halde iskân işlerinin neticelenmemiş olması Hazine-i Celile'nin zarara uğramasına sebep olacak,
3. Komisyon reisi Rıza Bey'in padişahın emrini almadan kendi başına sevkiyat komisyonunu kaldırarak, komisyon azalarının mükafatlandırılmasına engel olmak istendiği belirtmiştir. Ayrıca İdâre Komisyonu'nda bulunan azaların sayısının altmış kişi olduğunu belirterek bu kişilerin tecrübesiz gençlerden oluştuğunu,
4. Sevkiyat Komisyonu'nun lağv edilmesinden dolayı mesleği askerlik olan memurlar için ayrılan maaşı hazineye geri göndermek yerine, padişahın izni olmaksızın mevcut memurların maaşlarına uygulanan zamlar için kullanıldığı yönünde ihbarların olduğu,
5. Muhacirin ihtiyaçları için ayrılan gıda ve ödeneklerin muhacirlere verilmediği hatta ihtiyaç duyup isteyen muhacirlere “*akçemiz yoktur*” cevabının verildiği,
6. Muhacirlerin hakkı olan ücretlerin memurlar tarafından zimmete geçirildiği ve durum bu şekilde devam ederse muhacirlerin sefalet ve perişanlıktan kurtulamayacağını,
7. Bir yıl önce (1882) muhacirin hastahânesinde meydana gelen karışıklık esnasında yaşanan hırsızlık vakalarının tahkikine başlanmadığını belirtmiştir.
8. Nusret Paşa raporunda, muhacirlerin bizzat kendisinden dinlediği şikayetlere de yer vermiştir. Örneğin; Rusya'nın zulmünden kaçıp Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlerden Arapça ve Türkçe konuşabilen Çerkez bir muhacirin dilinden dökülenler şöyledir; “*Rusya Devleti'nin yed-i zulmünden halâsımız için emlâkimizi feda ederek ve padişahımız efendimizin muhâcirîn hakkında olan lutf-i şehinşahileri cümlece ma'lûm ve müsellemler olup kabilemiz halkıyla*

beraber derbârı şevket-karara gelinmiş ve muhâcirîn komisyonu reisine mürâcaat eylediğimizde kabilemiz içlerinde ekserimiz yevmiyeye muhtac olduğundan üç gün nân-ı azîz vermediler şu cihetle padişahımız efendimize arzuhal vermek üzereyken reis haber alarak gece bir takım memûrlar gönderip cümlemizi tehdid ve evlâd-ı ıyâlimizi fena bir halde bî-huzur ederek ertesi Cuma günü âsiler silah çektiler ve bir takım fenalığa teşebbüs eyliyorlar diyerek bi-gayr-ı hakkın iftiralarla Mâbeyn-i Hümayûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne'ye arz eylemiş olduğu mesmû'umuz oldu. Böyle iftiralarla bizleri evlâd-ı ıyâlimizle perişan ederler diyerek tâ-be-sabah ihâfamızdan ağlayıp hemen Cenâb-ı Hakk'a niyâz ve istirham ederek bugün yevmiyemiz olmadığı halde bir iki saat sonra vapura râkiben göndereceklerdir Padişah-ı farûk-ı câh efendimize güyâ haklarında şikayet vuku'bulur zannıyla reis-i müşârünileyh bizim gibi biçaregâna müfteriyâtta bulunarak aç ve bî-ilaç gitmekliğimizi tacîl etmekte olduklarından Allah aşkına Padişah başı için bu ifademi lâzım gelen mahalle hikâye eylemenizi rica ederim”

9. Mahmut Nedim (mîrû'l-ümerâ), Urfalı Mehmed Bey (mütemâyiz rütbesiyle) ve Hariciye Dairesinden birçok kişinin nefretini kazanan Veli Bey gibi kimi isimlerin herhangi bir rütbeye sahip olmadıkları halde komisyon mütercimi unvanı aldıklarını ve muhacir komisyonu azalığına getirildiklerini yazmaktadır.
10. İskân sürecinin başarılı bir şekilde yönetilebilmesi için muhacir komisyonuna 7.000-8.000 kuruş temini ve bu bütçe ile bir reis, 5 azâ, veznedar ve 5 kâtibin Şehremânetiyle Zabtiye Nezaretine verilmesinin faydalı olacağı yönünde fikir beyan etmiştir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin göçmenler için ayırdığı masrafların tecrübesiz memurlar tarafından gereksiz durumlar için kullanıldığı ve bu durumdan da devlet hazinesinin kötü etkilendiği belirtilmiştir. Buna bağlı olarak sefalet içinde bulunan göçmenler zor durumda kalmışlardır. Ancak Nusret Paşa, saydığı maddelerin dikkate alınması durumunda muhacirlerin sefaletten kurtulmasına engel olunacağını

ve Hazine-i Celile'nin gereksiz masraflardan kurtulabileceğini belirtmiştir (BOA, Y.PRK.MYD. 3/11).

3.6. Muhacir Komisyonuna Ait Olan Emlâk ve Arazi Meselesi

Berlin Antlaşmasıyla Güney Dobruca'nın Bulgaristan'a ve Kuzey Dobruca'nın Romanya idaresine bırakılması üzerine burada bulunan Osmanlı mülk ve emlakı sorunu yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'ne ait olan bu mülk ve emlakın belirli bir kısmı bölgedeki Müslümanlara bırakılmışken bir kısmı ise Muhacirin Komisyonu'na verilmiştir (BOA, Y.HUS. 161/10). Rusya ile girişilen savaşların neticesinde Kırım elden çıkmıştır. Kafkasya'nın Rusya tarafından uğradığı işgal sonucu Osmanlı Devleti'ne büyük göç dalgası gerçekleşmiştir. Gelen göçmenlerin iskân işlerinin yürütülebilmesi için 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacir İskân Komisyonu oluşturuldu (BOA, Y.HUS. 161/10). İlk olarak Tuna Vilayetine gerçekleştirilen iskanların ardından Osmanlı Devleti, muhacirler için köyleler ve şehirler kurmuştur. Bu evlerin, arazilerin ve işyerlerinin bir kısmı Muhacirin Komisyonuna kayıtlıydı (BOA, Y.HUS. 161/10).

Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) sonucu imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması⁶⁰ Muhacir Komisyonunun hazinesi olan Dobruca'nın elden çıkmasına neden olmuştur. Elden çıkan arazilerin yanı sıra tapusu olan araziler dahi sahiplerinin malı değilmiş gibi muamele görmüşlerdir. Nusret Paşa Tuna Vilayeti'nde memurluk yaptığı sırada muhacirin komisyonu malı olan emlakı hizmetlerinden ötürü 20.000 lira karşılığında kendi malıymış gibi göstermeyi düşünmüş ve teklifi Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur. Tuna Vilayeti Muhacir Komisyonu'na ait olan arazinin Bulgar ve Rumen hükûmetlerine kalmaması için Nusret Paşa'nın adına mülk olarak verilmesi uygun görülmüştür (BOA, Y.HUS. 161/10). Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Nusret Paşa'ya olan güveni anlaşılmaktadır. 13 Haziran 1879 tarihinde çıkan iradeye göre adı geçen mülklerin Nusret Paşa'nın malıymış gibi gösterilmesinin bazı sebepleri şöyle sıralanmıştır; Dobruca'da bulunan arazi ve emlakın Bulgaristan ve Romanya tarafından gasp edilmesinin önüne geçmek, bu arazilerin bir an önce şahsi emlaka dönüştürülüp Nusret Paşa'nın adına tapulayıp sahipsiz bırakmamak, tapulara

⁶⁰ Berlin Kongresi'nde yapılan yirmi toplantıdan sonra altmış dört maddeden oluşan Berlin Antlaşması, 13 Temmuz 1878'de imzalanarak Ayastefanos Antlaşması'nın yerine yürürlüğe girmiştir. Berlin Antlaşması altmış dört maddeden oluşmuştur. Bunların elli sekiz maddesi Balkanların geleceği ile ilgili meseleleri içermektedir (Ahmetaj, 2011, s. 71).

sahip olan kişilerin tasarruflardan da sorumlu olması gerekliliği kaydıyla Nusret Paşa'nın üstüne kaydedilmesi emri verilmiştir (BOA, Y.HUS. 161/10). Padişah tarafından uygun görülen bu mülklerin tespit edilmesi için *Defter-i Hakanî Nezâreti'ne*⁶¹ emir verilmiştir (BOA, İ.DH. 785/ 63775). Tuna Defterdarlığının bildirdiğine göre; bu emlakın bir kısmı Rusçuk'ta bir kısmı Tulça'da olup, Rusçuk'taki mülkün Bulgaristan'da Tulça'nın ise Romanya uhdesinde olduğu bildirilmiştir (BOA, Y.HUS. 161/10).

Bahse konu olan bölge sahip olduğu bereketli arazileri ve birçok medeniyete ev sahipliği yapması hasebiyle gerek Romanya gerek Osmanlı Devleti için önemli bir toprak parçasıdır. Bu yüzden Romanya hükûmeti Nusret Paşa'nın üstüne kaydedilen tapuları sahiplenmek istiyordu. Öyle ki Romanya Hükûmeti İstanbul elçisi *D. Bratianu* aracılığı ile arazi ve emlakın bedeli için 130.000 frank teklif etmiştir. Görevi gereği Bağdat'ta bulunan Nusret Paşa teklif edilen bedeli az bulup kabul etmemiştir. Nusret Paşa ise Romanya'daki arazi ve emlak için sekiz yıl önce bir milyon frank talep ettiğini Rus vekiller aracılığıyla 300.000 frank vereceğini Bâbıâliye bildirdiğini söylemiştir. Osmanlı Devleti'nin *Bükreş Sefiri Mehmed Şemseddin Bey*, konu hakkında gerçekleştirdiği görüşme neticesinde Romanya hükûmetinin emlak bedeline binaen 123.000 frank tespit ettiğini söyleyen Dışişleri Bakanının teklifine onay vermeyip 800.000 franktan düşük fiyatın mümkün olmayacağını söylemiştir. 3 Mayıs 1893'te Hâriciye Nâzırı durumu Sadârete arz etmiştir (BOA. BEO. 196/14650; Sansar, 2020, s.113). Nusret Paşa akabinde Romanya'nın teklif ettiği başka bir bedele de (130.00) onay etmemiştir. Paşa, Osmanlı hükûmetiyle yaptığı istişare sonucu Romanya'daki arazi hakkında tarafsız bir heyetin *değer tespiti* yapması için toplanmalarını istemiştir. Eğer istenen bu heyet oluşturulamazsa belirlenen fiyatın arttırılmasını, son çare en son belirlenen fiyatın kabul edileceğini bildirmiştir.

Romanya hükûmeti, Nusret Paşa'nın sunduğu ilk iki teklifi kabul etmemiştir. Ayrıca belirlenen fiyat dışında artış yapılmayacağını, aksi istendiğinde ise mahkeme yoluyla emlakın ve mülkün alınmaya çalışılacağını ifade etmiştir (BOA, BEO.

⁶¹ Defter-i Hakan-i Nezareti: Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat defterhaneye ait ilk izler Fatih Sultan Mehmet'in Teşkilat Kanunnamesinde görülmektedir. Tanzimattan sonra tapu ve arazi işlerini üstlenen merkezi bir yapıdır. *Fatih Kanunnamesi* ile devlet topraklarının kaydedilmesi, sayım yapılması hakkını Defterhanenin yönetimine bırakmıştır (Masal, 2017, s. 20-26)

194/14523). Nusret Paşa Bağdad'tan gönderdiği telgrafla Romanya'nın 130.000 frank bedelini kabul ederek ücretin *Bank-ı Osmaniye*'ye yatırılmasını istemiştir (BOA, BEO. 229/17108). Romanya Hükûmeti bir taraftan Nusret Paşa ile emlak ve arazi sorununu çözüme kavuşturmaya çalışırken diğer taraftan da Müslümanlara ait emlak ve arazilere göz dikmiştir. Öncelikle Romanya 12 Mart 1880 tarihinde yayınladığı bir kanunla Osmanlı Türkçesi ile yazılmış tapuların Romence'ye tercümesini istemiştir (Sansar, 2020, s. 113-115). Arsa sahibi olmalarına rağmen elinde tapusu bulunmayan Müslüman tebaanın arsaları kendilerine satılmıştır. Parası olmayanlar ise arsalarından alıkonulmuşlardır. Romanya'nın İstanbul elçisi *D. Bratianu*, 23 Ekim 1894'te bir takrir göndererek Dobruca'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olduğu dönemlerdeki köy ve kasabalarında bulunan âtil ve boş araziler hakkında uygulanan işlemlerle arazinin mutasarrıfı olup olmadığı gibi konular hakkında bilgi istemişti. Konu, 6 Kasım 1894 tarihli Sadâret yazısı ile *Defter-i Hâkânî Nezâreti*'ne gönderilmiştir (BOA, BEO. 511/38307). 12 Mart 1880 tarihinde Romanya Hükûmeti çıkardığı kanunla tapusu olmayan mülkleri tespit etmek için uğraşmıştır. Babadağ, Balçık, Pazarcık, Hırsova, Silistre, Tulca, Köstence, Maçin, Mecidiye ve Mankalya kazalarında bulunan Müslüman ahalinin arazi ve gayri menkullere ait tapusu gösterilmiş ve 1900 yılı Haziran ayı itibariyle tasdik edilmiştir (BOA, HR.SYS. 2946/18). Osmanlı Devleti, Romanya'nın Dobruca'dan göç eden muhacirlerin arazilerine yönelik bu müdahalesi karşısında durumu Berlin Antlaşması'nın maddelerine aykırı bularak, sorunun çözümü için Romanya hükûmetiyle görüşmeler başlatmıştır. Romanya ve Osmanlı Devleti'nin yaptığı anlaşma gereği "*Roman hükûmeti Bâbîâlinin arzusuna uyarak, Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş eski Dobruca ahalisinin toprak mülkiyeti durumunu ve Osmanlı tebasının mutebel olabilecek 117 haklarının en kısa zamanda ve ortak mutabakata göre incelemeyi taaahüt etmiştir*" (Abdula, 2005, s. 40-41). Birçok muhacir hakkının korunmasına dair Hâriciye Nezaretinde oluşturulan bir komisyona arzuhâller vererek Defter-i Hakanî'den tapularının suretini istemişlerdir.

Muhacirlerin bu haklarının korunması için Romanya ve Osmanlı Devleti arasında bir komisyonun oluşturulması gerekliydi. Bu amaçla oluşturulan ve İstanbul'da bulunan komisyon ilk olarak Dobruca'dan gelen muhacir sayısını tespit edecek ardından gelen muhacirlerin hangi bölgelere iskân edildiklerini belirleyecektir.

Sonrasında arazisi bulunan muhacirlerden gerekli belgeler alınacaktır. Komisyon tarafından incelen belgeler hakkında Romanya hükûmeti bilgilendirecektir. Romanya’da oluşturulmuş olan komisyon gönderilen bilgileri inceledikten sonra Osmanlı Devlet’ine ödenecek olan tazminat bedelini bildirecektir (BOA, MV. 107/57). Ayrıca Osmanlı Devlet’i muhacirlerin emlaklarının korunması adına talep ettiği resmî belgelerin teslim alınması hususunda da muhacirlere kolaylıklar sağlayıp geçici süreliğine bu belgelerin alınmamasına yönelik 3 Ekim 1906’da karar almıştır. Osmanlı Devleti, komisyonun tespitleri sonucu Romanya’nın ödemesi gereken bedel hakkında Romanya hükûmetine bilgi vermiştir. Romanya hükûmeti, Osmanlı Devleti’nin verdiği bilgiler hakkında çalışma yapmış ve neticede muhacir arazileri için yarım milyon frank bedel ödeyebilmeyi teklif etmiştir. Osmanlı Devleti konu hakkında Romanya hükûmetiyle uzlaşmaya varmak amacıyla görüşmelerde bulunmuş ve teklifini bir milyon Franka yükseltmiştir. Osmanlı Devleti Romanya’nın teklif ettiği bu bedeli kabul etmiştir. Romanya hükûmetinin taahhüt ettiği tekliften cayması durumunda Avrupa hukukçularından bir hakemin seçileceği ifade edilmiştir (BOA, MV. 117/17).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SONUÇ

Yaver-i Ekrem Nusret Paşa'nın devlet hizmetine girmesinden ölümüne kadar geçen sürede Osmanlı Devleti için önemli askeri ve bürokratik faaliyetleri olmuştur. Sultan II. Mahmud'un himayesinde eğitim hayatı süren Paşa II. Abdülhamid döneminde de önemli görevler üstlenmiştir. Stratejik öneme sahip olan Sırbistan ve Resmo'da askeri görevler alarak Osmanlı ülkesinin savunması için güç göstermiştir. Bunun yanında icra ettiği valilik görevleri esnasında karşılaştığı birtakım sorunlar olmuştur. Bu sorunların çözümü için çoğu zaman Nusret Paşa'nın hükümet tarafından korunduğu anlaşılmaktadır.

16. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı işgale başlayan Rusya sonraki yüzyıllarda da yayılcı bir politika izlemeye devam etmiştir. İşgal ettiği topraklarda aynı zamanda Ruslaştırma politikası da izleyen Rusya, yerli unsurları baskı altına almış fakat Kafkas halkları bu duruma direnmeye çalışmışlardır. Büyük bir kara ordusuna sahip olan Rusya tüm bu direniş hareketlerini bastırmayı başarmıştır. Gerek Rusya karşısında yaşanan başarısızlıklar gerekse zamanla artan Rus baskısı, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'ne göç etmesine sebep olmuştur. Çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu Kafkas göçmenleri 1800'lü yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başlamış ve göçmenlerin sayısı 1864 yılında zirveye ulaşmıştır. Muhacirlerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sağ salim ulaşmayı başarırken, binlerce insan da göç yollarında yaşanan zorluklar ve açlık gibi sebeplerle hayatlarını kaybetmiştir.

Kendisine sığınan insanları en kısa sürede iskân etmeyi amaçlayan Osmanlı Devleti, muhacirlerin can güvenliğini sağlamak noktasında titizlikle çalışmış ve her türlü mağduriyeti önlemeyi amaçlamıştır. Önceleri Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti muhacirlerin sorunları ve iskanıyla ilgilenirken yaşanan kitlesel göçler bu iki kurumun yetersiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu husus Meclis-i Vâlâ'da tartışılmış masrafların kaydedilmesi, iskân edilen kişi sayısının tespit edilmesi, yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi maksadıyla yalnızca iskân işleriyle ilgilenecek bir kuruma ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Önce 3 Mayıs 1856 tarihli "*Muhâcirin İskân*

Talimatnamesi” ile iskân işleriyle ilgili usul ve esaslar belirlenmiş ve ardından Muhâcirîn Komisyonu ismiyle daimî bir teşkilatın kurulmasına karar verilmiştir.

1859-1865 yılları arasında özellikle Kafkasya’dan gelen muhacirlerin iskânında gösterdiği başarı nedeniyle Nusret Paşa bu komisyonun önemli ve güçlü bir üyesi olarak ortaya çıkmıştır. Muhacirlerin iskân edilecekleri bölgelerin tespiti, iâşe sorunlarının çözülmesi, yerel halkın sürece dahil edilmesi ve yapılacak yardımların organizasyonu konusunda Nusret Paşa ciddi bir gayret göstermiştir. Muhacirlerin faydasını her zaman dikkate alan Nusret Paşa, muhacirlerden kaynaklı asayişsizlik sorunlarında ise Osmanlı hukukunu ve güvenliğini sağlamayı kendisine bir vazife bilerek tüm bu olayların üstüne ciddiyetle gitmeyi de ihmal etmemiştir. Özellikle muhacirlerin iskân bölgesini beğenmeyerek başka bölgelere gitmek istedikleri durumlarda devletin çıkarını ve sahip olduğu imkanları dikkate alarak muhacirlerin gerekirse cebren iskanını sağlamıştır. Nusret Paşa sadece Kafkas göçleri ile değil aynı zamanda Balkanlarda yaşanan göçlerde de etkili bir politika izlemiştir. Rumeli’de Varna, Vidin ve Tuna, Anadolu’da ise Erzurum başta olmak üzere Kars ve Sivas’a iskân ettirilen muhacirlerle ilgilenmek üzere bizzat bu bölgelerde mesai harcamıştır.

İskân faaliyetlerinin planlı bir şekilde organize edildiği bu süreçte Nusret Paşa’nın önemli faaliyetlerinden biri de iskân bölgelerini önceden teftiş etmesiydi. Buna bağlı olarak iklimi iyi olan, sulak ve tarıma elverişli mahallelerde arazinin genişliğine göre muhacirler yerleştirilmişlerdir. Hatta bu uygulama ile muhacirlerin iskân edilecekleri bölgelere ilişkin isteklerini dahi bir plan doğrultusunda yapmıştır. Nusret Paşa yürüttüğü bu başarılı iskân işleri karşılığında gerek halktan gerek devlet tarafından birçok takdire layık görülmüş ve rütbeler almıştır. Ancak çoğu zaman da bölge yöneticileriyle problemler yaşamıştır. Pek çok defa saraya şikâyet edilmiş, tahkikatlar geçirmiş ancak görevini yapabilmek adına düşündüklerini net bir şekilde söylemeye çalışmıştır. Özellikle Midhat Paşa ile uzun süre devam eden karşılıklı şikâyetler sonrasında baskılara dayanamayan Nusret Paşa, Tuna Vilayeti’nde yürüttüğü iskân memurluğu görevden istifa etmiştir.

Sert ve düşündüğünü söyleyen, korkusuz bir mizaca sahip olan Nusret Paşa, aynı zamanda Sarayın da en çok güvendiği isimlerden birisi idi. Kendisine öyle büyük

bir güven duyulmuştur ki, 93 Harbi sonrasında elden çıkan Romanya'daki miri arazilerin pek çoğu Nusret Paşa'nın şahsı adına tapuya kaydedilmiştir.

KAYNAKÇA

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bab-ı Âli Evrak Odası (**BEO**); 62/4577; 32/2395; 196/14650; 194/14523; 229/17108; 511/38307; 1946/145904; 1055/79121;

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (**DH.MKT**); 1995/87; 1844/14; 1745/10; 1819/129

Hariciye Mektubi Kalemi (**HR.MKT**); 473/ 99

Hariciye Siyasi (**HR.SYS**); 1362/11; 1606 /11; 2946/18; 1606/11

Hariciye Tercüme Odası (**HR.TO**); 463/60; 35/221; 553/20

İrade Dâhiliye (**İ. DH**); 1230/96325; 746/ 61007; 695/48615; 889/70749; 511/34797; 773/62942; 1191/93183; 1237/96876; 343/22622; 754/61522; 474/31797; 785/ 63775; 511/34797; 648/45019; 460/30579

İrade Hariciye (**İ.HR**); 209/12095; 173/9453

İrade Hususi (**İ.HUS**); 3/46; 1/69

İrade Meclis-i Mahsus (**İ.MMS**); 55/2437; 16/696; 22/96; 29/1245; 30/1264; 18/762; 133/5960; 7/283

İrade Meclis-i Vala (**İ.MVL**); 505/22848; 455/20407; 534/24004

Komisyonlar Maruzatı (**Y. PRK. KOM**); 8/34

Mabeyn-i Hümayun İradeleri (**MB. İ**); 42/19; 35/221

Meclis-i Vâlâ Mazbataları (**MV**); 107/57; 117/17

Meclis-i Vükela Mazbataları (**MVL**); 1074/17; 713/46; 710 /55; 1031/138; 1074/43; 1074/18; 714/37; 997/54

Meşihat Dairesi Maruzatı (**Y.PRK. MŞ**); 4/86

MFB Müzehheb Ferman ve Beratlar (**MF.MKT**); 540/30

Mühimme Kalemi Evrakı (**A.MKT.MHM**); 454/13; 473/98; 437/5; 215/15; 331/86; 265/65; 218/17; 324/23; 293 /11; 307/85; 339/13; 324/23; 466/90; 473/98; 265/76

Şuray-ı Devlet (**ŞD**); 2872/34; 2884/05; 944/35; 2874/12; 2874/1; 2872/34

Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (**Y.PRK.TKM.**); 12/22

Umum Vilayet Evrakı (**A.MKT.UM**); 816/6; 816/8; 443/28; 799/31; 793/14; 478/22; 833/23; 796/49; 812/29; 793/14

Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye (**Y.PRK.MYD**); 3/11

Yıldız Arzuhal Jurnal (**Y.PRK.AZJ**); 33/46; 22/73

Yıldız Askeri Maruzat (**Y.PRK.ASK**); 61/116; 69/42; 90/82; 61/116

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (**Y.PRK.BŞK**); 21/9; 11/86

Yıldız Esas Evrakı (**Y.EE**); 84/109; 79/71; 79/60; 11/3; 7/14; 9/26; 79/75; 14/124; 79/73; 79/64; 7/16; 9/26

Yıldız Mütenevvi Maruzat (**Y.MTV**); 73/152; 49/109; 52/45; 32/57

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (**Y.A.HUS**); 274/30; 283/8; 248/44; 244/54; 161/10; 265/74; 273/168; 248/74

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umûm Vilayetler Tahriratı (**Y.PRK.UM**); 17/70; 29/11

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı (**Y.PRK.ZB**); 5/57

B. Süreli Yayınlar

Salnâme-i Vilâyet-i Tuna, Defa 6, Sene 1290, s. 189

C. Elektronik Kaynaklar

Altıncı Ordu-yı Hümâyûn Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehriyâri Merhum Nusret Paşa(E.T.28.04.2022)<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aTumu=nusret%20pa%C5%9Fa&bolumsanal=002#>

Nusret Paşa'nın Aziziye Caminin inşaatı için gerekli olabilecek malzemenin miktarı hakkında belirttiği fikir (E.T. 15.06.2022)

D. Kaynak Eserler ve İnceleme Eserler

- Acar, K. (2013). "Osmanlı Devleti'nde Bir İdârî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)", Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Acar, Y. (2014). *Masonların Saklı Tarihi*. (C. Cavıldak, Dü.) İstanbul: Nokta Kitap.
- Ahmetaj, M. (2011). Berlin Kongresi Ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aksu, C. (2004). Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Aktepe, M. (1989). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi* (Cilt X). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Alâettin, İ. (1933-1935). *Meşhur Adamlara Hayatları-Eserleri* . 3, 1197. (Çev. S. Simavi,.) İstanbul: Yedigün Neşriyatı.
- Arslan, M. (2014). *Ârif, Kethudâ-Zâde Hacı Mehmed Ârif Efendi*. Türk Edebiyeti İsimler Sözlüğü Ahmet Yesevi Üniversitesi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/arif-kethudazade-haci-mehmed-arif> adresinden alındı
- Avaner, T., & Babaoğlu, C. (2020). İdari ve Askeri Bilginin Teşkilatlanması: Enderun Mektebinde Yönetici Eğitimi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*.
- Babacan, H. (2017). Plevne ve Gazi Osman Paşa'yı Anlamak. *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu*, (s. 24-30). Tokat.
- Bektaş, E. (2019, Kasım). British Hegemony over Iraq and the Persian Gulf in the Late Nineteenth Century: *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(9), 223-240. doi:doi.org/10.32739/uskudarsbd.5.9.66
- Berber, F. (2011). 19.Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler. *Karadeniz Araştırma Dergisi*(31).
- Berje, A. (2010). *Kafkasya Dağlıların Göçü ve Kısa Tarihi* (1. Basım b.). (M. Papşu, Çev.) İstanbul: Chiviyazıları.
- Bi, M. (2007). *Kafkas Tarihi* (Cilt 1). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Bilge, S. M. (2020). *Çerkezler* (2 b., Cilt Ek-1). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cerkezler> adresinden alındı

- Biren, M. T. (Kasım 1993). *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (1 b., Cilt 1). (F. R. Hürmen, Çev.) İstanbul : Arma Yayınları .
- Celaleddin, M. (1983). *Mir'ât-ı Hakikat* (Cilt 3). (İ. Miroğlu, Dü.) İstanbul: Berekât Yayınları.
- Çağ, G. (2013). 19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerin Anadolu'da İskânı ve Çankırı Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 132-142.
- Çakmak, G. (2017). 1864 Büyük Çerkez Göçü. 1-195. Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çavdar, N. (2020). Vefatının 120. Yılında Gazi Osman Paşa. (12).
- Çelik, M. (2007). Tanzimat In The Balkans: Midhat Pasha's Governorship In The Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868. Ankara: The Department Of History Bilkent University.
- Çelik, Y. (2009). *Serasker* (Cilt 36). İstanbul : TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 06 03, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/serasker> adresinden alındı
- Çelikpala, M. (2012). *Uluslararası Kafkasyanın Geleceği Sempozyumu Bilidrilere Kitabı*. Y. Altunok (Dü.), Kafkasya'da Çatışma Alanları içinde Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.
- Çerkezoğlu, S. (2015). H. 1291 Vilâyet-İ Tuna Sâlnâmesi'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çerkezoğlu, S. (2015). H. 1291 Vilâyet-i Tuna Sâlnâmesi'nin Transkrpsiyonu ve Değerlendirilmesi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Çetinsaya, G. (2006). *Ottoman Administration of Iraq*. RoutledgeStudies on TheMiddle East.
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 353-409.
- Çetinsaya, G. (2020). *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. (Z. Savan, Çev.) İstanbul : Küre Yayınları.
- Çetinsaya, G., & Buzpınar, Ş. T. (2020). *Midhat Paşa* (Cilt 30). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Nisan 14, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa> adresinden alındı
- Çiçek, N. (2009). Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkez Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, 64(01), 57-88.

- Çoban, H. (2020, Nisan). Osmanlı Devlet'i Sivil Bürokrasisinde Suç ve Ceza (1892-1900). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(41).
- Develioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (32. Baskı b.). Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- Dobreva, M. (2015). Çerkes Tehcirinin Medyaya Yankısı: Takvim-i Vekayi Gazetesi. *Yeni Türkiye*, 74, 779-788.
- Dobrevo, M. (2015). Settlement And Integratian of The Danube Vılayet. M. Hacısalıhoğlu (Dü.) içinde, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* (s. 462-470). İstanbul: BALKAR & IRCICA.
- Durmaz, O. (2018, Haziran). Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basiret Gazetesi 1875 (Değerlendirme-Dizin) . Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Eren, A. C. (1966). *Türkiye'de Göy ve Göymen Meseleleri*. İstanbul.
- Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi. 2, 376. Türkiye .
- Erol, İ. (2020). Şeyh Şâmil'in Nakşibendîliği Meselesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-37.
- Erşan, M. (2006). Balkanlar'da Kafkas Göçmenleri. *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyumu Tebliğleri*. Bükreş, Romanya: İslâm Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Fratantuono, E. (2019). Producing Ottomans: Internal Colonization and Social Engineering in Ottoman Immigrant Settlement. *Journal of Genocide Researc*, 21(1),
- Gurulkan, K., Kırca, E., Yekeler, N., Temel, M. S., Türe, İ., Karaca, Y., & Atik, V. (2017). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı.
- Gürcistan Dostluk Derneği*. (2013). <https://www.gdd.org.tr/yazaryazisi-Batum-Aziziye-Camii> adresinden alındı
- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. İstanbul: Nart Yayıncılık.
- Hayri Orhun, C. K. (1989). *Meşhur Valiler*. Ankara: İçişleri Bakanlığı.
- Hut, D. (2006). Musul Vilayetinin İdarî, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909). İstanbul : Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmalar Enstitüsü .

- Hülagü, M. (2000, Nisan 05-07). Gazi Osman Paşa ile Fuat ve Nusret Paşalar Arasındaki Mücadele. 120-123 . Tokat. <https://9lib.net/article/gazi-osman-pa%C5%9Fafuat-nusret-pa%C5%9Falar-aras%C4%B1ndaki-m%C3%BCcadele.7q090kvq> adresinden alındı
- Hülagü, M. M. (1996). *Gazi Osman Paşa (1833-1900)* (Cilt 13). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 06 14, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-osman-pasa> adresinden alındı
- Hülagü, M. M. (1996). *Gazi Osman Paşa Yaralı Mareşal* (Cilt 13). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Nisan 15, 2022 tarihinde https://www.gop.edu.tr/Icerik.aspx?d=trTR&mk=30452&m=gazi_osman_pasa_kimdir#:~:text=Askeri%20%C5%9Fahsiyeti%20yan%C4%B1nda%20Gazi%20Osman,edinerek%20dini%20gruplar%C4%B1n%20birle%C5%9Fmesini%20sa%C4%9Flad%C4%B1 adresinden alındı
- İğdi, Ö. G. (2013). Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2).
- İğdi, Ö. G. (tarih yok). Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği . *Ankara Üniversitesi Dil ve*
- İhsanoğlu, E. (1987, Ağustos). 19. yy. *Başında Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi*, LI(200), s. 802.
- İnal, İ. M. (1982). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (3 b., Cilt 1). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İnalcık, H., & Seyitdanlıoğlu, M. (2006). Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri. D. Quataert içinde, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- İpek, N. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890* (Cilt 73). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basmevi.
- İpek, N. (1997). Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri. *Türkiye Mecmuası*, 20, 273-313.
- Kallek, C. (2022). *Kile* (Cilt 25). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile> adresinden alındı
- Kanat, S. (Kasım 2017). II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyûn'un Başlıca Fonksiyonları. *Akademik Matbuat*, 1(1), ss.52-74
- Kara, A. (2013). XIX. Yüzyılda Çorum'da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar. *Electronic Turkish Studies*, 8(6), 331-344. Şubat 2, 2022 tarihinde <https://kentarsivi.corum.bel.tr/wp-content/uploads/2017/12/19.yy-da-%C3%A7orumda-g%C3%B6%C3%A7menlerin-yerle%C5%9Ftirilmesi.pdf> adresinden alındı
- Karaca, A. (2010). *Şâkir Paşa* (Cilt 38). İstanbul: TDV İslâm Araştırma Merkezi. Mart 15, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakir-pasa> adresinden alındı

- Karaca, A. (2002). “Saray’da/Mâbeyn-i Hümayûn’da Yaverlik Kurumu (1839-1920)”, *Türkler*, c. XIII, Ankara.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi* (7 b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi .
- Karasındık, Ö. (2012). Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi .
- Karataş, Ö. (2012). 19. yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhâcîrlerinin İskânı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2 (Kış 2012), 355-388.
- Karataş, Ö. (2012). XIX. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskân Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik. *Avrasya İnceleme Dergisi*, 1(2), 99-138.
- Karataş, Ö. (2013). 19. Yüzyılda Anadolu’da Çerkes Göçmenlerinin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneği. *Karadeniz Araştırmaları*(36), 83-117.
- Karataş, Y., & Öztop, F. (2021, Aralık). Hamidiye Döneminde Taşradaki Güç Mücadelesinin Küfrevi Dergâhına Yönelik Bir İtibar Suikastı Üzerinden Değerlendirilmesi. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 255-274. doi:10.30523/mutefekkir.1034578
- Keha, M. (2013). 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum’un Durumu. *Ekev Akademi Dergisi*(57), 91-105.
- Keha, M. (2013). 1877-1878 Osmanlı Rus Harbine Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum'un Durumu. *Ekey Akademi Dergisi*(57).
- Kılıç, S. (2005). 1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 99-111.
- Kılıç, S. (2021). 19. yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler. *Tarih çevresi Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*.
- Kılıç, S. K. (2014). 19. yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(2), 319-336.
- Kiper, N. (2006). Resettlement of Immigrants and Planning in İzmir During the Hamidian Period. İzmir: A Thesis Submitted to the Graduate School of Engineering and Sciences of izmir Institute of Technology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy.
- Kırımlı, H. (2012). *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay köy yerleşimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kırımlı, H. (2012). *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet idaresi 1895-1908* (1 b.). İstanbul: Klasik.
- Koca, H. İ. (1996). Kanun ve Nizamnameler Işığında Dersaadet Belediye Teşkilatı (Şehremaneti) (1855-1313). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Koçak, A. (2013). Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Korkmaz, A. (2016). Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari Ve Siyasi Faaliyetleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Koyuncu, A. (2014). Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877). *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(4), 675-737.
- Köksal, A. (2014, Yaz). Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdad Valiliği . *Türk Dünyası İncelemeleri* , XIV(1), 197-236.
- Kuneralp, S. (1999). *Son Osmanlı Erkânı ve Ricali (1839-1922)* (1. b.). İstanbul.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (2 b.). İstanbul: Kaynak Yayınları .
- Küçük, C. (1993). *Çırağan Vak'ası* (Cilt 8). İstanbul : TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Nisan 26, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ciragan-vakasi> adresinden alındı
- Lütfi, A. (1989). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi* (Cilt XVI). (M. M. Aktepe, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Manav, N. (2017). Mazuliyet Sandığı'nın Kuruluşu ve Kuruluşuna Yol Açan Sebepler. *Türkiyat Mecmuası*, 27.
- Masal, D. (2017). Osmanlı Bürokrasisi'nde Evrak Yönetimi: . İstanbul : Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Mehmet İnbaşı, T. H. (2019). Rumeli'den Payitaht'a: Varna Muhacirleri ve İskânı. A. T. Zafer Gölen (Dü.), *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. içinde 1. Edirne : Gece Kitaplığı .
- Mümtaz, S. (1948). *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*. İstanbul : Hilmi Kitabevi.
- N.Luxembourg. (1998). *Rusların Kafkasyayı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil* (1.Baskı b.). (S. Özden, Çev.) İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Nazır, B. (2008, Bahar 15). Irak'taki Aşiretler Hakkında Osmanlı Devlet Adamlarının Gözlemleri. (A. Karaca, & V. Taşdelen, Dü) *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5-18.

- Oğuz, M. (2007). *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oğuz, M. (2008). Osmanlı Devlet'inde Devlet Adamı Kıtlığı (Kaht-ı Rical) Hakkında II. Abdulhamid'e Sunulan Bir Rapor. 99-105.
- Orha, Z. (2008). Osmanlı Devleti'de Modern Belediyeciliğin Doğuşu ve Altıncı Daire-i Belediye Örneği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi .
- Ortaylı, İ. (2015). *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu* (4 b.). (A. Berktaş, Dü.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Ortaylı, İ. (1992). *Belediye* (Cilt 5). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 03 12, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/belediye> adresinden alındı
- Özbal, İ. (2015, Temmuz). H.1289 Tarihli Tuna Vilâyeti Salnâmesi'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Özcan, A. (2003). *Masonluk*. 28, 95-99. Nisan 18, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/masonluk> adresinden alındı
- Özcan, A. (2007). *Paşa*, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Mart 15, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/pasa> adresinden alındı
- Özcan, A. (2013). *Zaptiye* (Cilt 44). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Mart 10, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/zaptiye> adresinden alındı
- Özcan, N. (2020 Ankara). *Muzıka-yi Hümayun* (Cilt 31). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 03 15, 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/muzika-yi-humayun> adresinden alındı
- Özcan, S. (Haziran 2019). Kafkasya, Rumeli ve Lâdik Üçgeninde; Çerkes Muhacirleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), 437 - 472. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyad/issue/47012/590717> adresinden alındı
- Özcan, Ş. (2019, Haziran). Tanzimat Dönemi İstanbul Gazetelerinden Basiret Gazetesi (1872) (Değerlendirme-İndeks) . Kırklareli : Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Öztop, F. (2021). *II. Meşrutiyet Dönemi Aydın Vilayeti suç istatistikleri* . (D. Gök, Dü.) Konya : Palet Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2022). Müşir Nusret Paşa (1824-1896). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Parmaksızoğlu, İ. (1977). Nusret Paşa. *Türk Ansiklopedisi*, (Cilt XXV). içinde Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Paşa, B. Z. (2020). *Nusretü'l Hamîd Mikyâsü'l-Ahlâk Sülûkü'l Mâlik Tercümeleri* (1. b.). (H. M. Özgür Kavak, Dü.) İstanbul, ürkiye: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Paşaoğlu, D. D. (2013). Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı. *History Studies International Journal Of History*, 5(2), 347-386.
- Paşaoğlu, D. D. (2013). Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı. *History Studies*, 5(2), 347-386.
- Pinson, M. (2001). *Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı*, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- Polat, H. (2019). Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914) . Malatya : İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi .
- Sami, Ş. (2017). *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: Yeditepe.
- Sansar, M. F. (2020). Bağımsızlıktan Balkan Savaşlarına Osmanlı - Romanya ilişkileri. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu .
- Stanford J. Shaw, E. K. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (Cilt II). (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osman* (Cilt V). (K. S. Ali, Çev.) İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Tolumsal Tarih Vakfı.
- Şimşek, G. (2018). II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Tavkul, U. (2007). *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tepekaya, M. (2006). 19. yüzyılın İkinci Yarısında Kırım Ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(2), 463-480.
- Toprak, E. (2020). Balkan Savaşları Sonucunda Muhacirlere Yapılan Sosyal Yardımlar. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 59-81.
- Toprak, Z. (1983). Önemli bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931). *Yapıt*(47), 37-43.

- Tümer, S. (1969). Mecidiyeköy'ün Beşerî ve İktisadî Etüdü. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü.
- Türe, E. (2016). Cumhuriyet Döneminde Türkiye Mason Locaları Ve Kapatılma Süreci (1923-1935). Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Urhan, V. C. (2021 , Aralık). Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865). *Belleten*, 85(304), 991-1024.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1944). Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1956). Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Afir Efendi. *Belleten*, XX, 485-524.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Cilt VIII). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ürekli, F. (2010). Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere İlişkin Literatür. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* , 8(16), 112-114.
- Yenice, İ., & Fidan, R. (tarih yok). *Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa (1833-1900)*. Gazi Osman Paşa Belediyesi .
<https://www.gaziosmanpasa.bel.tr/userfiles/pdf/418-plevne-kahramani-gazi-osman-pasa.pdf> adresinden alındı
- Yetiş, K. (1992). Beşiktaş Cem'iyyet-i İlmiyyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 552-553.
- Yiner, A. (2006). Müşir Recep Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Züfekar, H. (2018). Küre, Yuvar ve Otonom Üzerine. *Türk Dili Dergisi*(796), 73-78.

EKLER

Ek 1: Çerkes muhacirlerinin nakli esnasında meydana gelen usulsüzlük ve izdihamın önlenmesi için kaleme alınan talimatın genişletilerek ilgili memurlara gönderilmesi.

“Çerkes muhacirlerinin nakil şekilleri hakkında cereyan eden uygunsuzluktan dolayı bazı ihtarlar ve o konuda kabul edilmesi lazım gelen tedbirleri içine alan, Meclis-i Sıhhiye’den verilen emirlerle lâyiha tercümesi, Tophaneden bildirilen tezkere ile beraber, sarılı şekilde gönderildi. Vapura istif şeklinde konulanlar, memurların vakitsizliğinden dolayı olmayıp vatanlarından ayrıldıktan sonra yüksek keder gördükleri, eziyet veren muameleden muzdarib ve ümidi tükenmiş olduktan sonra, geldikleri iskelelerden, bir an evvel iskân olacakları mahallere gitmek üzere vapurlara gayet hırslıca hücum ederek doğal olarak dolmaktadırlar. Çünkü bunlar kabile kabile olduklarından bir takımı vapura alınsalar diğerleri onlardan ayrı durmak istemediklerinden, çaresiz vapurlarda ortaya çıkan izdiham olaylarında, kendileri öldüğü gibi bu hale biçarelerin acele etmesi sebebiyet vermektedir. Karesi ceziresinde ortaya çıkmış, sıhhiye tarafından haber verilen uygunsuzluk da abartılı olmasıyla beraber, bu hale orada bulunan konsoloslardan ve yabancı tüccarlardan bazılarının kötü muamelesi sebebiyet verdiği, bilinen hallerdendir. Adı geçen meclisin toplanma yerlerine, yüklemeyi bilmediklerinden, işin tamamıyla hükûmet memurlarına yüklenmesi kabul olunamayacağı gibi, şimdi devlet sahillerinde nakil olunacak muhacir yoktur. Taraflarınca bilindiği üzere Rusya sahillerinde, misafirlik şekliyle hicret edecek, daha epeyce nüfus beklenerek, bunların Allah’ın nimeti olarak geçmiş bahardan önce sahillere inmelerine zorlanması, Nusret Paşa tarafından orada bulunan Rusya generaliyle kararlaştırılmış ve bugün de Hariciye Nezareti taraflarından Petersburg elçiliğine telgrafnameyle yerine getirilmesi için nasihatler yapılmıştır. İleride de söylenen söze itirazlar ve sıkıntılar görülmemesi için kalan nüfusun, gelen mevsimde nakliyata teşebbüs olunmadan önce, sevke kurallı ve güzel şekilde nizam verilmesi lazım gelmektedir. Sonradan kaleme alınan emirlerin bir derece daha açıklanmasıyla, gereken memurlara yeni nasihatler gönderilmesi açıklaması, layihada evvelce bahsolunmuştur. Komisyon tarafından müzakere, yerine konularak ve şikâyetleri içine alan taraflar, geniş ve derin düşünülüp, onun üzerine gerekecek düşünceler, sıhhiye tarafına açıklanarak bundan sonra gerektiğinin yerine getirilmesinin uygun olmasıyla, ona göre gerekenin konuşulması ve anlatılması, adı geçen evrağın geri verilmesine gayret buyurulması ifadesiyle tezkere” (BOA, A.MKT.MHM. 324/23).

Ek 2: Halep Fırkası Kumandanı Nusret Paşa

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90851---0007.jpg>

Ek 3: Dar-ı Şuray-ı Askerî Reisi Nusret Paşa (H-1288/ M-1871-1872)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90851---0008.jpg>

Ek 4: Nusret Paşa

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-86---0002.jpg>

Ek 5: Bazı cemiyet ve şahıs fotoğrafları: İran'daki Türk Sefareti mensupları; Faik Bey-Serkiz Efendi, Sefâret Türkî Kâtibi – Nusret Paşa – Muzaffer Bey – Hâlid Bey –Ali Bey

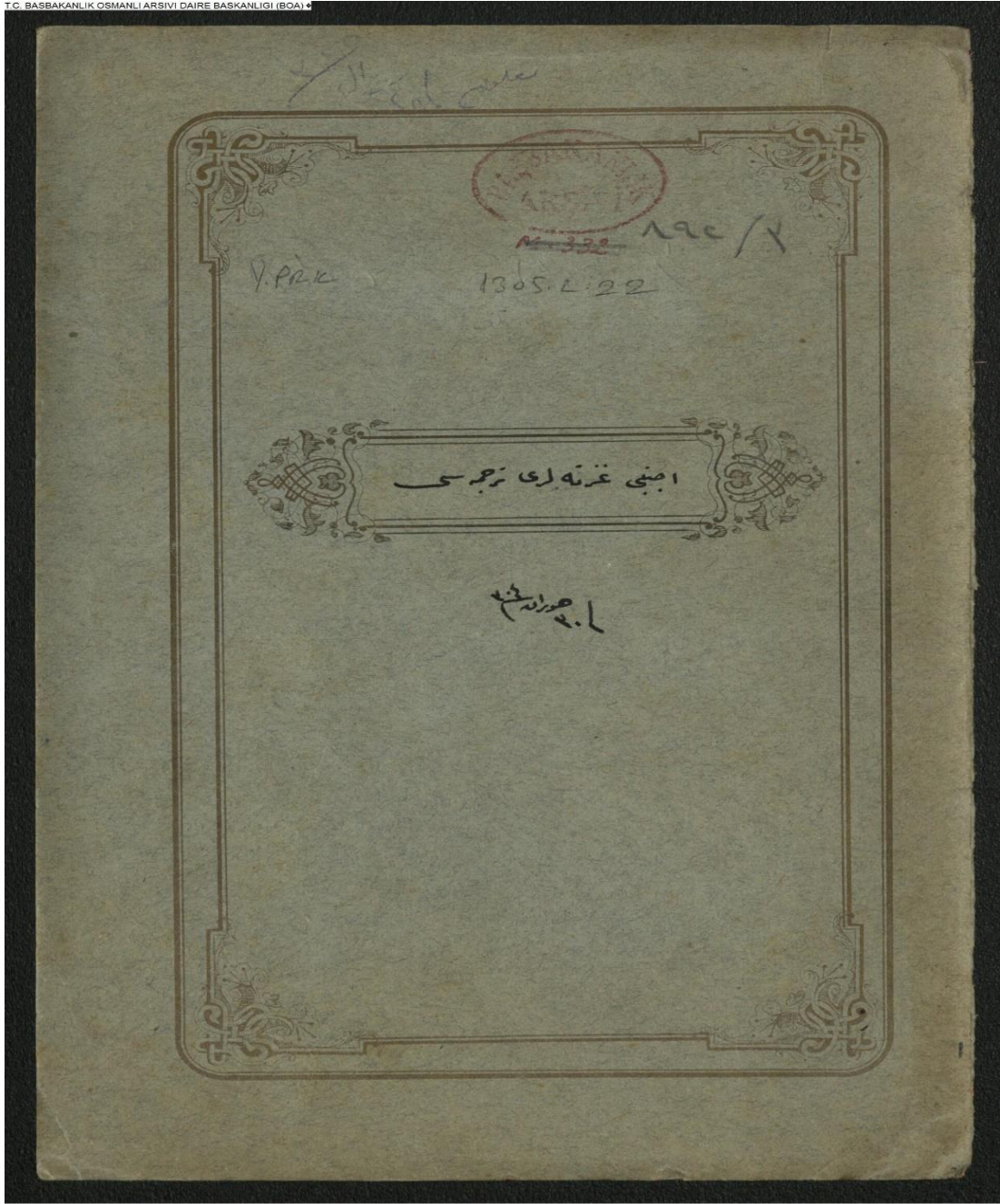
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91315---0008.jpg>

Ek 6: Servet-i Fünun Dergisi Kapağı

Servet-i Fünûn, 1896, Sayı: 301

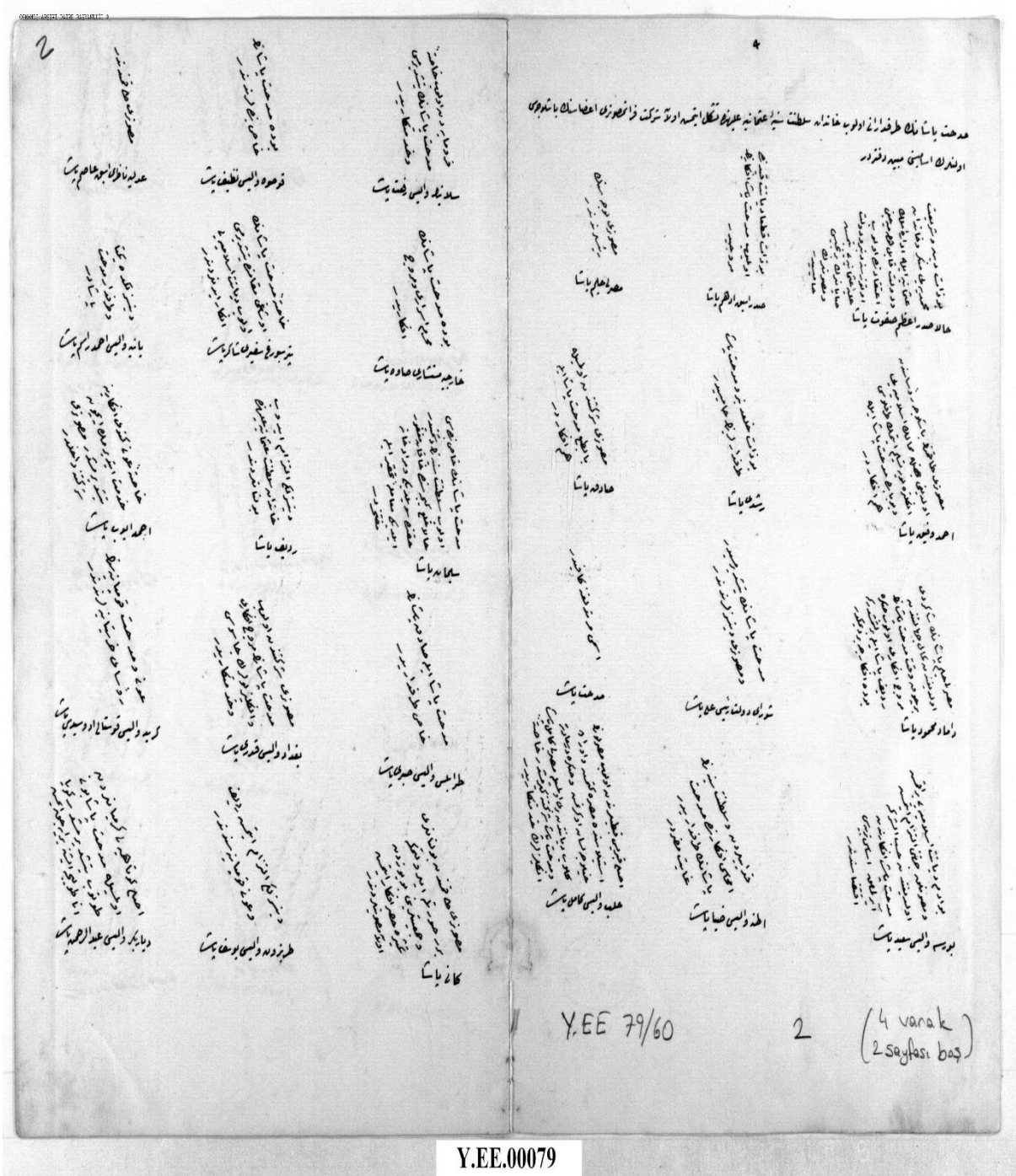
Ek 7: Erzurum Kumandanı Nusret Paşa'nın Bağdat'a sürülmesiyle ilgili neşrettiği bendlerin tercümeleri.

Y.PRK.TKM.00012.00022.001

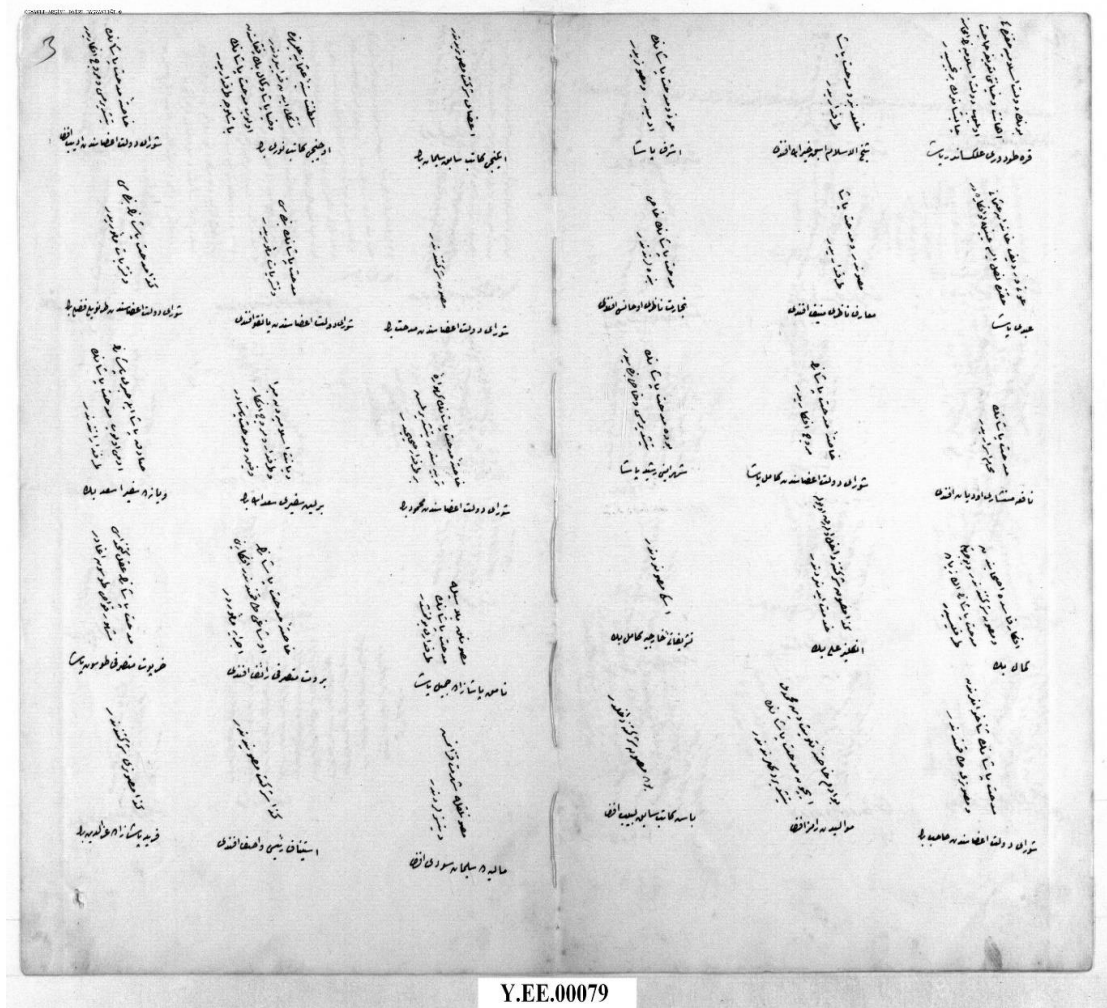
(BOA, Y.PRK.TKM. 12/22)

Ek 8: Midhat Paşa taraftarlarının isimlerini ihtiva eden defter ile bu kişilerin masonluklarından, Ali Suavi Vakası'ndan ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladığı siyasetten bahseden Nusret Paşa'nın tahrirâtı.

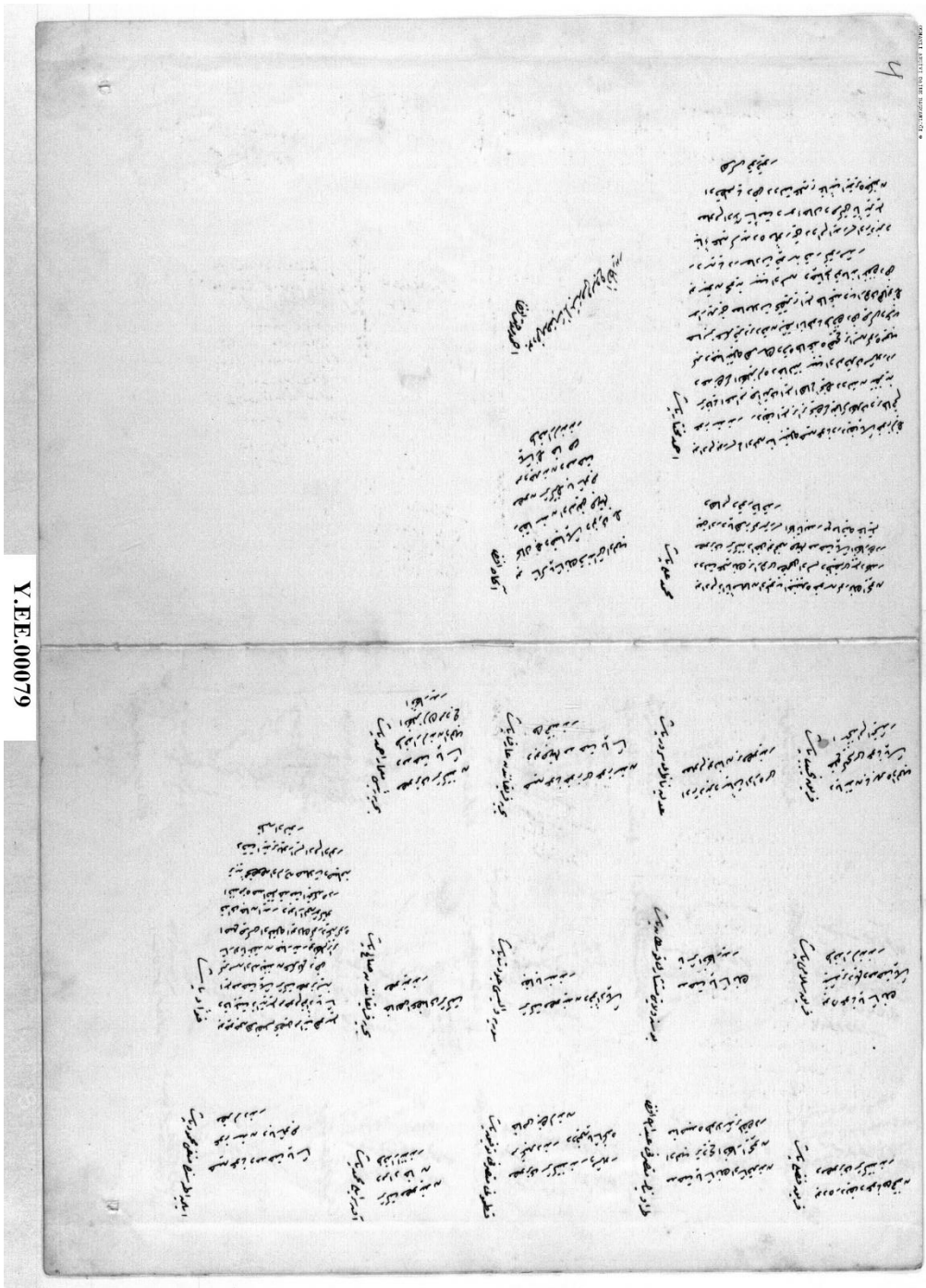

Y.EE.00079

(BOA, Y.E.E. 79/60)

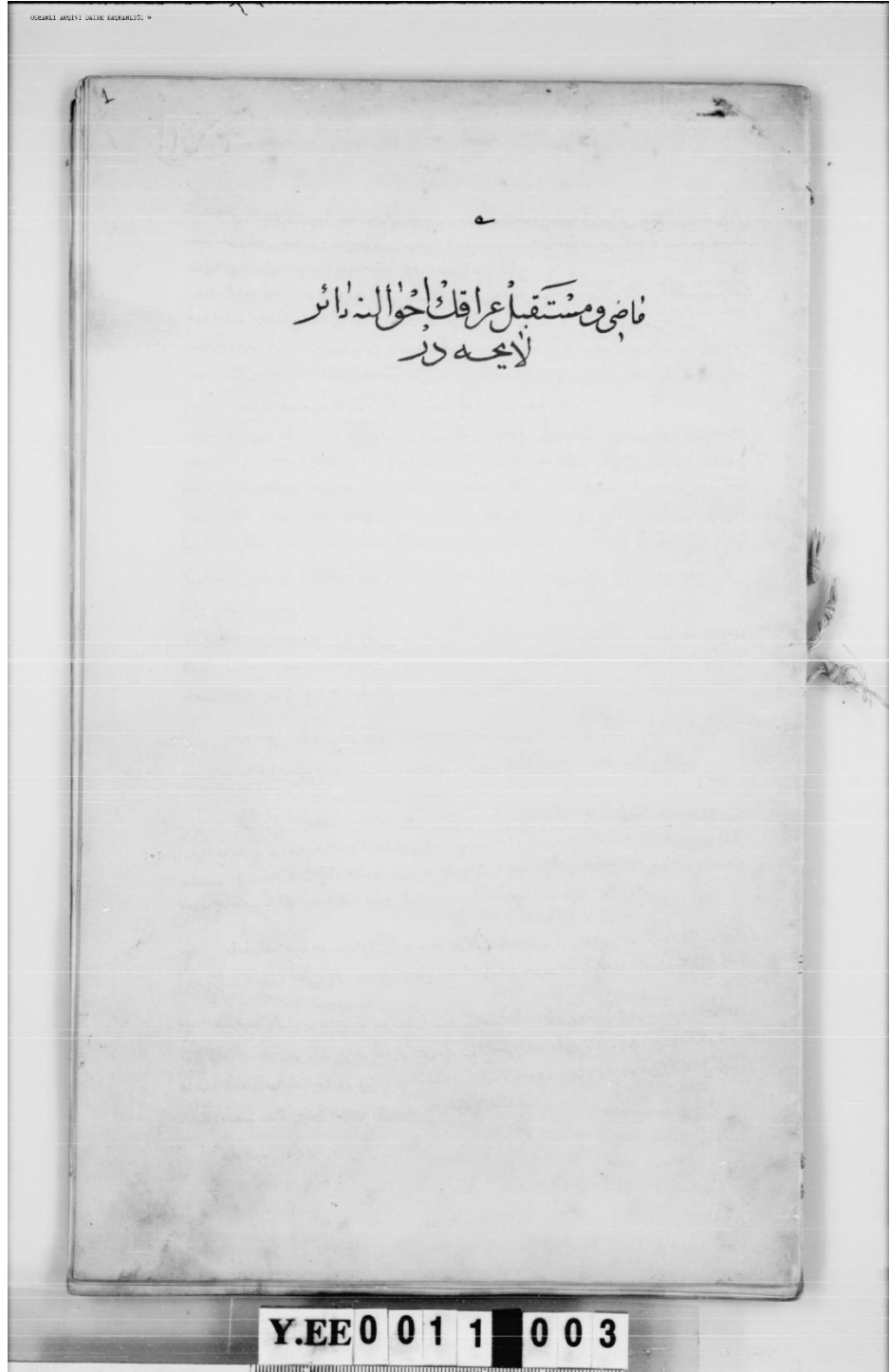

(BOA, Y.EE. 79/60)

(BOA, Y.EE. 79/60)

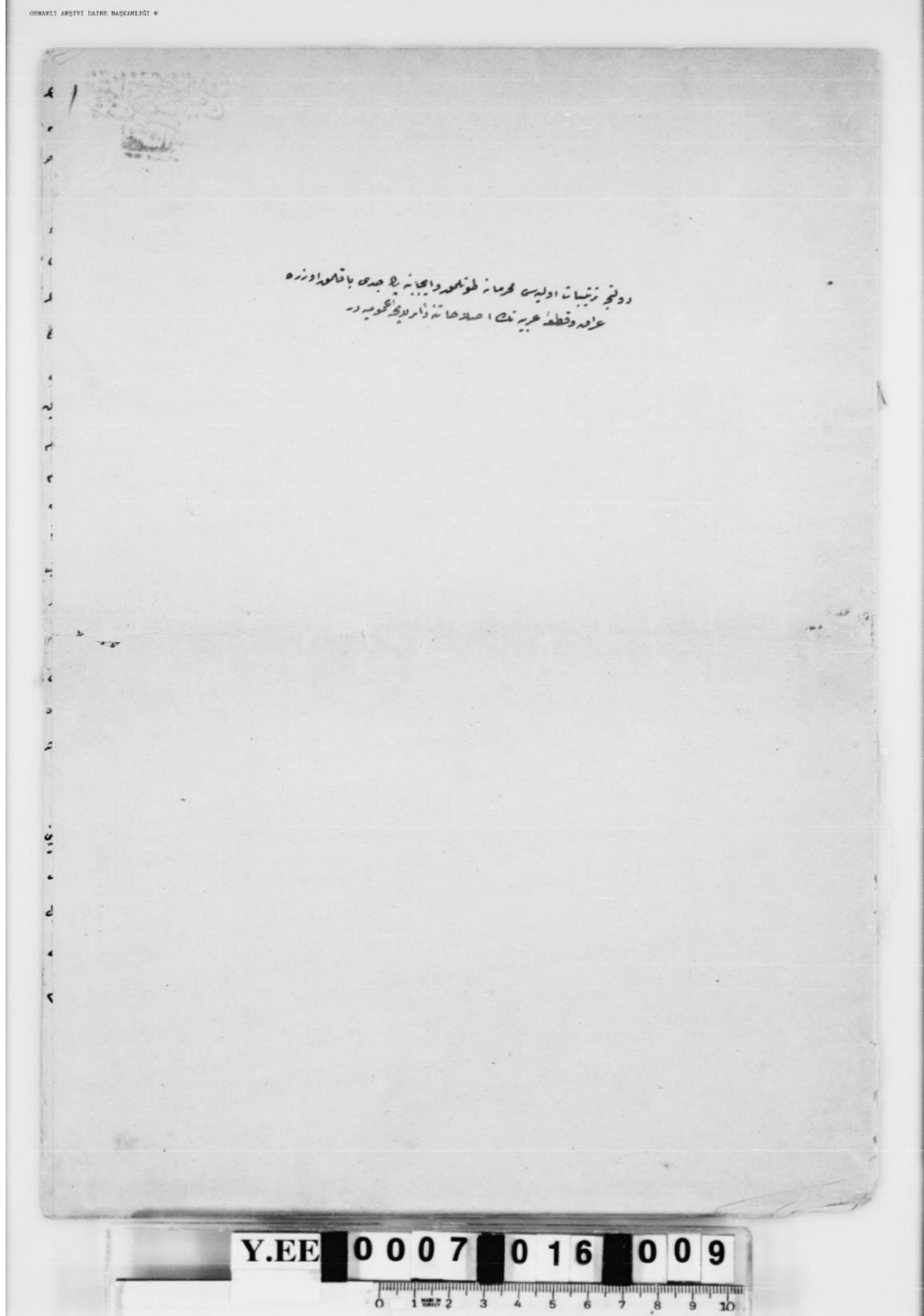
Ek 9: Irak ve Necid Kıtasına dair Müşir Nusret Paşa'nın mufasssal bir layihası.

(BOA, Y.EE. 11/3)

Ek 10: Irak'ın Islahatı Hakkında Yaver-i Ekrem Nusret Paşa'nın Layihası

*“Devletçe içeriği gizli tutulmak ve gerektiğinde bakılmak üzere Irak ve Arabistan
Islahına dair genel bir layihadır.”*

(BOA, Y.EE. 7/16)

110

Ek 12: Irak ve Necid Kıtasına dair Müşir Nusret Paşa'nın mufasssal bir layihasındaki haritası

(BOA, Y.EE. 11/3)

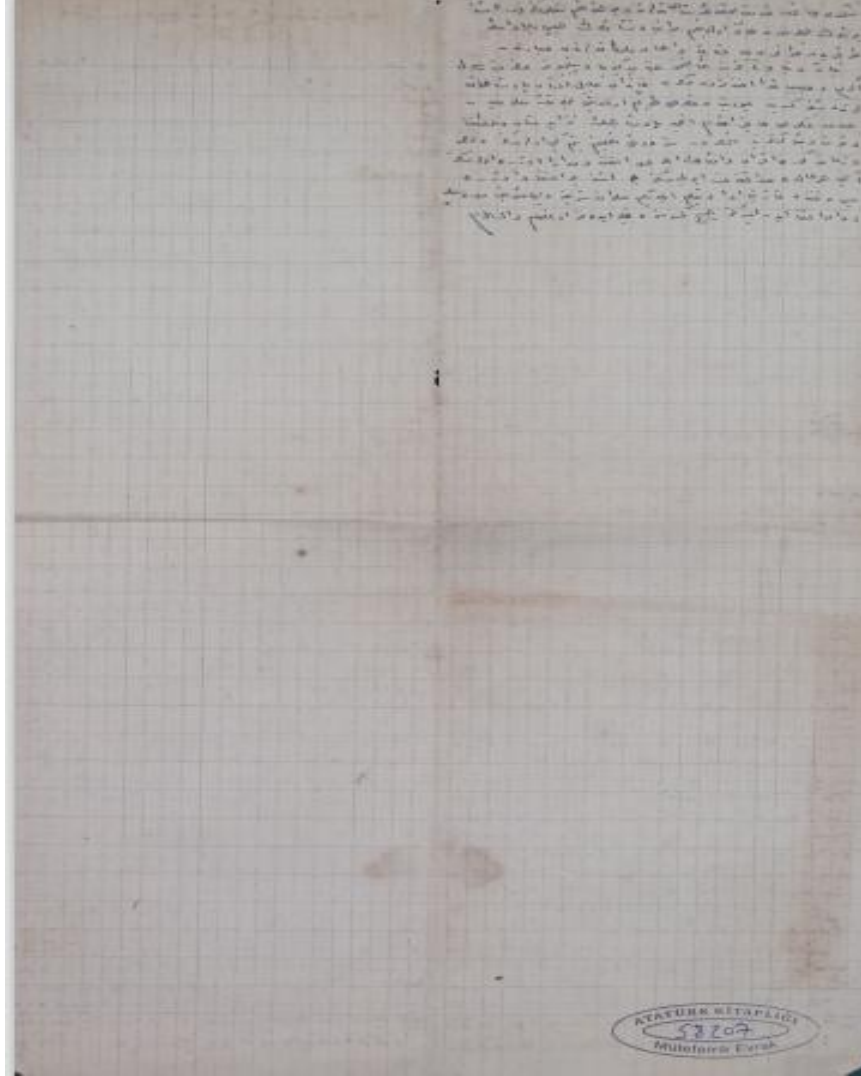
[illegible]

Ek 14: Altıncı Ordu-yı Hümâyûn Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehriyârî merhum Nusret Paşa'nın biyografisi

(Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207)

Ek 15: Altıncı Ordu-Yı Hümâyûn Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehriyâri Merhum Nusret Paşa'nın Biyografisi

(Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, nr. 58207)

Ek 16: